

ПЕТРО ПАНЧ

БЕЗ КОЗИРЯ

Наступ мав бути на Обринчів ліс, звідкіля лазили до нас турки міняти кулемети на хліб.

Піхота, довідавшись, що за нашими шанцями розташувалося біля тисячі гармат, радісно потирала руки, але в наступ іти не погодилась. Два тижні сенатор Соколов і главковерх Керенський, збираючи сили, не переставали намовляти полки до наступу. Салдати, лагідно вслухуючись, переломили троє ребер Соколову і, вкінці, зовсім покинули шанці. На їх місце пригнали фінляндську дивізію й видали остаточного наказу: „15-го червня розпочати артилерійську підготовку“.

Дванадцятидюймові батареї „Л“, системи Вікерса, було доручено „знищити всі кулеметні гнізда ворога й на 60 сажнів по фронту зрівняти з землею три лінії шанців“. На фотографії, з аероплану, ця ділянка прозивалася за свою форму — „пальцями“. На ній було п'ять ходів сполуки і всі вони бігли назад до смуги лісу, за яким, через балку, як лисина на черепі, виділялась із одним деревом галява. Ще далше десь стояла одна легка батарея, а за нею день-у-день, як всевидяче око, висіла німецька „ковбаса“.

Це мусили бути перші „бойові хрестини“ для батареї, і офіцери помітно хвилювались.

Один лише поручик Набутидзе вдавав із себе цілком спокійного й набридав оповіданням про хоробрість своєї нації.

— Хто ж піде на передовий пункт? — нарешті запитав командир, коли було розібрано дислокацію.

Пункт цей містився біля піхотних шанців, і спостерігач міг бути під ворожим обстрілом. На слова командира, всі, надійно зиркнувши на поручика Набутидзе, мовчки потупили очі.

В німій напруженій тиші проторохтіла внизу по дорозі військова двоколка, а десь за лісом стали чутні короткі, як булькання, постріли.

— Ну?

— Я гадаю, — нарешті порушив мовчанку поручик Туманов (і з першого ж слова його довге обличчя зробилось ще довшим, а незграбне, втиснуте в френч тіло засмикалось разом із словами) — я гадаю, панове, що тут найкраще розсудять жеребки. Моє відношення до війни ви знаєте, але коли моя така доля, перечити не стану.

На батареї, крім полковника — командира і старшого офіцера — капітана, всі були молоді поручики й до цього нудьгувались у запіллі без бою. Особливо нудьгувався Набутидзе, що фатально вірив у свою щасливу зізду. Його упевненість була настільки велика, що він навіть пробував стрілятись і наган дав двічі осічку. За поручиком Набутидзе

після цього факту встановилася репутація хороброго грузина, що так легко джигитує з життям.

А тому, коли командир уже іронично сказав: „ну що ж, коли немає охочого на „клюкву“, кидайте жеребки“, поручик Ергле, полотноючи від думки, що жеребок може дістатися й на його долю, ще раз надійно зиркнув на Набутидзе й сказав:

— А чого б тобі не попробувать? Ти ж нудишся, що від тебе утікає смерть.

Набутидзе, не підводячи від землі очей, покрутив головою.

— Можуть подумати, що я хочу поперед тебе вихопити „клюкву“.

— Ніхто не подумає. Будь ласка!

— Ні, панове, на життя мені начхать, а все - таки краще жеребки.

Офіцери злісно розсміялись і зробили чотири чистих, а на п'ятому написали: „Анна 3 степени“.

Почали тягти з кашкета по алфавиту з кінця.

Білих клаптиків ніхто не розгортав, аж доки Набутидзе не потяг останнього. Він подержав свій жеребок одну хвилину і, не подивившись, кинув його назад у кашкет.

— Можете не дивитись, піду я на передовий пункт.

Схвильовані офіцери все ж таки обережно розгорнули свої жеребки. У всіх на руках були чисті клаптики паперу. Набутидзе зблід і, щоб не дати цього помітити, відсунувся в тінь.

Підготовка мусила початися о 5 годині ранку, а на передовий пункт треба було пробратися до схід-сонця. Перед батареєю лежала довга вогка долина, вся, як павутинням, заснована телефонними дротами. Вони повзли по землі й тяглися пасмами по вішках, а тому вершникам часто доводилось пригинати голову до гриви, щоб не зависнути в повітрі. Німці знали про цю долину й що-ночі рвали дроти хемичними набоями, після яких довго не можна було приступити до полагодження. За долиною по горі темним бором стояв ліс, через який вела стежка до передових позицій. До самого узлісся можна було їхати на конях, а потім уже по ходах сполучення пішки пробирались у шанці.

Поручик Набутидзе вірив у свою щасливу зізду й не боявся за кінець, але коли він уявляв при боці червоний темляк, заснути ніяк не міг. Друга нагорода буде — „Володимир 4 степени“. Значить „потомственное дворянство“. Він пригадав свого батька, що правив десь у далекій Абхазії за дяка і став нетерпляче будити свого джуру:

— Сідлай коні, Петренко.

— Темно ще, пане поручику, а в долині, чуєте, мабуть рвуться хемичні.

— А ти труса справляєш?

— Я не боюся, пане поручику, тільки коли б у газі не впертись.

— Ну, протигазі надінемо... Але дурниця: тобі просто вчувається. Сідлай.

— Гаразд.

Сівши на коня, Набутидзе взяв у руки чорний темляк від шаблі, з посмішкою розтер його поміж пальцями й замріяно поїхав повз свою батарею. Салдати ще не спали й з потайним лихтарем поспішно

перекочували двадцяти-двох пудові, мов туші кабанів, знаряди до коловоротів.

Набутидзе поминув ще з десяток батарей; всюди нервово готувалися до першого по революції наступу. Потім батареї zostалися позаду й він опинився в глибокій, як могила, долині. Чорна, мов його вороний кінь, ніч уперлася темносиніми крилами в пощерблені вінця долини й мінливо миготіла зорями. Вони нагадали поручикові Набутидзе, що тепер на його погонах прибавиться ще одна зірка, бо чин поручика він вважав тепер уже забезпеченим.

Солодкі його мрії порушив чистий і методичний посвист десь високо над головою. Він прислухався: далеко позаду поміж гір грюкали, мов грім, розриви. Там була база артилерійських набоїв і німці що-ночі обстрілювали її пунктуально з дванадцятої до першої години. Набутидзе пригадав, що в такий час обстрілювали часто й долину. Він намацав збоку протигаз і прислухався. Свист проносився вгору, але в темній долині, як у забутій штольні, було до моторошности тихо. Де-не-де з темряви блискав вищіреном вовчим оком червоний вогник. Набутидзе знав, що то телефоністи з сірниками поспішно лагодять телефонний зв'язок. За лісом над шанцями миготіли блискавиці й немов шаруділи бляшаними жаровнями. Він хотів підігнати коня, але зразу ж зачепився за щось верхом кашкету. Рукою Набутидзе намацав над головою колючий дріт, що висів замість проводу, і злісно вилаявся:

— Ну не сволочі: мало очей не вирвав.

Довелося знову їхати кроком. Коні тривожно прислухалися, прискакали й прямили вухами на кожний шерех в темній долині.

— А вчора тут піймали німецьку розвідку, — несподівано сказав мовчазний до цього Петренко.

— Ну й нехай, — відповів Набутидзе й здивувався, що в нього від цього раптом дріжками пересипалося тіло.

Десь близько на землі щось шарахнулось убік. Набутидзе хотів крикнути: „Хто там?“, але йому зробилося чомусь страшно, щоб не видати себе голосом. Він зібрав повідки. Дріжки частіше посипались по-за френчем. Набутидзе злісно зціпив губи й відчув на них знайомий присмак солодкого хлороформу. Це йому знов нагадало, що німці скоро почнуть обстрілювати долину хемичними знарядями. І від того, що не можна було знати, де впаде перший стріл (можливо й під самі ноги), до болю напружилось усе тіло. Із-за лісу заторохтів пропелер. Німецький „Таубе“ летів на розвідку. Набутидзе вирішив скоріше добратися до лісу, який насувався густою, що хмара, стіною. Коні охоче вдарили об тверду стежку копитами і в цей же момент спереду, наближаючись і збільшуючись, понеслося на Набутидзе таке знайоме завивання. Серце ніби зупинилось. Він, як стій, заляк. Потім до болю склепив очі й припав головою до гриви. І в ту ж мить перед ним повисла, мов німецька „ковбаса“, на всю долину червона „кляква“. Вона ніби придавила його до колючої стерні (навіть засвітились у очах каганці) й хотіла собою розчавити, мов грудку на ріллі. Але ще мить, і вона вже перекотилася через нього й луснула.

Набутидзе відчув, що знаряд десь хлюпнувся позаду і напевне з нього шиплять тепер гази. Зі всієї мочи поручик повернув остроги в крутих боках жеребця.

В мить під ним зникла земля, кашкет злетів з голови й він по-нісся в темноті.

Тупо об луку забився бінокль, заторохтів об ефес шаблі проти-газ, скажено затанцював термос на планшетці. Голова пішла обер-том, в очах почали миготіти вогні, вітер засвистів у вухах, а гострі остроги все більше впивались у м'які боки жеребця.

Позаду тупотів десь, відставши, Петренко.

Нараз Набутидзе почув гострий біль на підборідді. Ніби туди хтось штрикнув його шилом. Біль раптом порізом спустився вниз, обхопив, як шворкою, шию й став поперек горла.

Він хотів зупинити коня, але біль затиснув йому горло і в той же мент Набутидзе відділився від сідла.

Знову щось полоснуло порізом по підборідді. Потім в очах замиготіли червоні плями, потім попливли, ніби краплями крові, схожими на клюкву і... заступили йому світ.

Кінь Петренка добіг до цього місця, раптом кинувся вбік, ледве втримався джура, і, зробивши дугу, знову вибіг на стежку вслід за конем Набутидзе.

Під лісом джура спіймав жеребця й прибув назад на батарею з рапортом:

— Господин поручик Набутидза не доїхали.

— І не треба,— відповів, сидючи біля телефону, командир,— все одно фінляндські полки відмовилися від наступу. А сам він де?

— У долині zostалися. Ракети чи що злякалися й з коня як гепнули, так і не дихають.

Поручика Набутидзе знайшли в калюжі крові без ознак життя й без походних речей, з якими він їхав на передовий пункт. Помутнілі його очі вистрибнули на лоб, а з перетятого горла стирчав кінчик колючого дроту, яким для міцності почали заміняти після революції телефонні провода. Тут же, поруч, по землі лазив телефоніст пішого полку і кляв поручика за порушений зв'язок.

На батареї „Л“ це була перша страта, й тому, що це трапилось так несподівано й безглуздо, войовничий настрої офіцерів, що бродив, як молоде вино, непомітно змінився гнітючою тугою за давно страченими мирними часами. Тепер стали заполохою і німецька „ковбаса“, що день-у-день, як гусень на шибці, прилипала до неба за Обринчовим лісом, і настирливе, хиже кружляння „Альбатроса“, що на нього раніше не звертали уваги, навіть збільшений алюр козака, що напевно віз із штабу нового наказу, теж здавався тривожним і від цього боляче стискалось серце.

Штабовий священник, увесь захований у боролу, зі смертною тугою позираючи через труну на аероплан, говорив про щастя вмерти на війні, але тінь від „Альбатросу“ все ближче підповзала до цвинтаря й священник, поспішно намахавши хрестів, сховався у бліндаж.

Тоді поручик Туманов в-останнє схилився над скривленим передсмертним жахом Набутидзовим лицем і, сполотнілий, притулився до сусіднього хреста. Забобонне передчуття знову настирливо заворушилось в його непокритій голові. Він не чув, коли від'їхав Набутидзе на пункт, але, видно скоро після цього, прокинувся від сирітного не то

старечого, не то дитячого стогону. Стогнало, нило й охало тоскно й безнадійно біля Набутидзового намету. Туманов обережно відхилив полотнище свого намету й прислухався: кругом було тихо. Поміж наметами, що по горбу сіріли під густими грабами, тривожно сопла темна ніч, та за лісом, над шанцями, підпалюючи хмари, перемигувались блискавиці. „Невже це Набутидзе плаче?“ подумав він і від почуття радості, що не йому їхати на пункт, саркастично засміявся над Набутидзовою трусістю. Але в цей момент болісний крик знову розтявся вже над його головою і впав на капітанів намет. Якийсь неприємний острах запанував Тумановим. Він хотів обмислити це тверезо, але думки ніби взялися димом і заворушилися разом з волоссям. Проте сама нога інстинктивно намацала на долівці грудку, й він покvapливо схопив її в руки. Обережно вилізши з намету, Туманов, увесь тремтючи, прислухався знову і зі всієї мочи пошпурих грудку на чорний силует намету. Земля хуркнула в темноті, потім десь розсипалась унизу на дорозі, але сич продовжував розпачливо охати вже на другому наметі.

Весь день, щоб не зроджувати в собі гнітючого передчуття чогось неминучого й страшного, поручик Туманов уникав підходити до трупу, але зараз від цієї свіжої могили знову війнуло на його серце чимсь холодним й тривожним. Сірим смутком укрились обличчя і інших батареїців, коли над призначеною на вічне забуття могилою замаячив самотній хрест. Лише капітан Забачта залишався, як завжди, урочисто спокійний і холодний. Він в останнє зробив, мов сигнал „к бою“, на грудях хрест і тим же рухом розірвав привезений козаком конверт з алюром — „два хреста“.

Наказ був трафаретний: „17 червня о 5 годині ранку на фронті II-ої армії розпочати артилерійську підготовку, а о 10-й годині 18-го червня — піхоті перейти в наступ на висоті: „Фердинандів Ліс“, „Обринчів Ліс“ і висоту „Дзіки Лани“. 3-й батареї „Л“ наказувалось „зруйнувати...“ Даліше наводився точний вимір ділянки кожної батареї і умовні ознаки ракет. Закінчувався наказ точними відомостями про німецькі шанці, де сидять зараз зголоднілі турки, яких, для закріплення свободи, рівності й братерства, треба знищити, а тому „снарядов не жалеть“.

Видавши цього наказу, Главковерх Керенський на багатосильному авто відбув по фронту розшукувати, замість розформованих частин, більше надійних, що не відмовилися б піти в наступ. До тих же полків, що після урезонювання сенатором Соколовим залишили шанці, прибув сам начальник дивізії, з'їдений міллю, генерал фон-дер-Крок. Тиснувши перед від'їздом в штабі м'яку спітнілу руку Керенського, генерал пояснював:

— Все це, Олександрє Федоровичу, ваші „декларації прав салдата“. Хіба можна так підходити до людей? Руський салдат, Олександрє Федоровичу, любить гострий тон і батьківську ласку, а вони хотять на смерть посилать побратимством. Н-е-т-с, глупості все це. Так тільки можна послабити непохитність, міць і боєздатність нашої армії, а це і для країни, і для вашої, як її (генерал часто заскріб підусника) да — для свободи, крім позора нічого не готує. За віру, царя й отечество, пардон, Олександрє Федоровичу, я хочу сказати, що для наступу у нас

уже все готове, крім — духу. За свої полки я ручусь: в вогонь і в воду вони підуть за нами, аби тільки „комітети“ зуміли нам допомогти.

— Спасайте свободу, — сказав, хвоцяючи стеком, Олександр Федорович Керенський: — свободу й революцію, генерал, а ми вам допоможемо, чим хочете.

— Я так і поясню, і будьте певні, що рядові мене поймуть. Для цього потрібен тільки маленький секрет: треба знати нашого салдата.

Для зустрічі генерала полки були вишикувані в балці за Риндівським лісом. Командир бригади, забачивши на коні фон-дер Крока, з тугою оглянув розхристані шереги полків, крикнув: „Струнко! праворуч з очей... Панове, офіцери!“ — і, закривши очі, галопом поскакав до нього з рапортом.

Салдати охоче повернули вбік генерала не тільки голови, а навіть і весь тулуб. Доки начальник дивізії, крекчучи й боязко оглядаючи небо, злавив з коня, вони, щоб не гаяти задарма часу, почали ділитися своїми враженнями від його схожої на поржавілу тараню постати.

Прийнявши рапорта, генерал, з давно приготовленою посмішкою, дрібушки зайшов з правого флангу й, закинувши назад голову, пискливо викрикнув:

— Здорово, молодці! — і задоволений, що голос пройняв навіть його самого, цвілими очима обвів шереги.

Салдати, розкривши роти, мовчки закліпали віями і з задоволенням показали свої білі зуби, тільки один, проти самого генерала, босий у кальсонах і без паска виступив уперед, поставив ногу на голу п'ятку, кокетливо помахав нею перед генераловим носом і не менш кокетливо відказав:

— Здоров, здоров, маладець!

Генерал фон-дер-Крок спершу витріщив очі, потім хотів розсердитись і посміхнутися разом, але тут же раптом брязнув назваки і — на другий день його в цинковій труні одправили в Росію.

Після наглої смерті генерала, частина приголомшених салдат, погодившись з черговим промовцем, що війна повинна бути до „побідного кінця“, вернулася назад у запілля, а частина перейшла в першу лінію шанців і заволала, щоб зразу била артилерія — „вакурат чижолая“.

Артилерія від найменших „гочкісів“ й до дванадцятидюймових „бухівських“ пушок, причаїлась майже за кожним горбиком, за кожним кущем. Їхні чорні пащі були вже наготові, щоб в першу ж мить, за командою, загарчати своїми сталевими гірлами на весь світ.

— Але, пане полковнику, — відповів на виклик піхоти командир батареї „Л“, — Ви ж знаєте, що скалки від наших набоїв розлітаються на півтори версти... Ну да, не тільки турки, а й ви не всидите в своїх норах... Завтра? Ну завтра вас там і духу не буде. А сьогодні для розваги може вам постукати й легка. — Поклавши трубку, він сказав уже до своїх офіцерів: — Страшають, що шанці покинуть.

— А як же сидіти тоді на нашому пункті? — запитав поручик Туманов і, почервонівши, заморгав рижими віями.

— Ну сидіти там ніколи буде, — жартливо відповів командир — а потім, як для кого, так і піхота не в поміч. Хто йде?

Це запитання знову наблизило той момент, що його так старанно відсували все надалі. І от, „хто йде?“.

Десь у середині війнуло в кожного холодком (можливо спливла на очі Набутидзова могила), проте поручик Ергле зіскалив одно око й проговорив:

— Знову клюквочка проситься на ефес. Ех, ер, ери, ять. Давай жеребки!

Першим тяг жеребок поручик Туманов. Він тремтячою рукою обмацував білі клаптики, аж доки до кашкету нетерпляче не сунувся і Ергле. Витягли руки вони разом, але трималися за один і той же клаптик. У кожного раптом блиснули в очах вогники і нігті врізалися у папірець. І від цього із одного їх стало два. Ергле метушливо розгорнув свій кавалок. Там стояло: „Передовий...“. У Туманова в тремтячих пальцях зостався „... пункт“. Тоді решта офіцерів, захлинаючись від задоволення, відмовилась від пережеребовки.

— Тягайтеся тепер сами, а ми теж без „анексій і контрибуцій“.

У Туманова від образи виступили на щоках червоні плями, але десь в глибині раптом прокинулось його приховане жадання і він уже задерикувато подивився на Ергле. Стривожений латиш намагався вдати безтурботного і своє хвилювання маскував безперестанною лайкою:

— ... Ять! Тягни знову, вегетаріанський пацифіст.

Потягли. Тепер зареготався Ергле, а Туманов сполотнілий проговорив:

— Я чекав на це, я на це чекав... Ну, панове, — і він глибоко зідхнув: — адресу знаєте, коли що, мої речі...

— Та не розводь ти панахиди. Тожé герой!

— Я не смерті боюсь, а бути на все життя скаліченим.

— За тебе й так ніхто не віддасться, не турбуйся, Володя.

— А будеш героєм, то хоч богадільня догляне.

Невчасні жарти егоїстично веселих товаришів остаточно образили Туманова. Він виструнчився, підтяг снаряження і тут же наказав фельдфебелеві призначити до нього двох телефоністів на передовий пункт.

— І на два дні консервів.

— Слухаюсь, — відповів фельдфебель і за півгодини, над вечір за Тумановим їхало, крім джури, двоє салдатів з засмаженими обличчями. Вони були обвішані катушками, апаратами, консервами, проти-газами і котелками, як карикатури на бога війни. Над головами, ніби запущений величезний змій, деренчав „Ілля Муромець“, боячись наблизитись до німецької лінії, а по колосовій горі в золотому поросі тихого надвечір'я поміж залічкованими батареями повертала з пастушком череда до зруйнованого села. Пастушок розмахував батіжком і дитячим голосом виводив.

„... Як не заб'є тебе гостра куля, то копитом, замість кулі, вб'є кобила...“.

З очей Туманова раптом ніби спала полуда. Він немов би прокинувся від довгого безладного сну. Глибока долина і зелений ліс, і колосова гора, на яких він ввесь час дивився, як на закам'янілу в мертвих формах позицію, раптом ожили, раптом обернулися в живу природу з теплим подихом тихого літнього вечора, з пахощами витолочених споловілих хлібів. Сонце вже тихо клало гарячу свою голову на

фіолетовий обрій, а по дорозі, збиваючи ніжний пил, бавились „у п'ятишка“ пухнаті вітерці. Під Тумановим ритмічно рипіло сідло і йому здавалося, що на ньому риплять нові ботфорти, в яких він завжди ходив на лекції. Він розправив спину, обвів довкола зачарованим поглядом і шумно зідхнув. Пастушок все ще співав на горі. Телефоніст з кирпатим носом штовхнув свого приятеля, що підсвистував пастушкові й сказав:

— Ти думаєш, що ото тільки хлопець, та й усе?

— Ото? Тютька в тютьку пастух, — відповів його приятель: — такий горластий і в мене.

— То, що в тебе, немає касательства, а це може й шпигун австріяцький. Вони тепер усім прикидаються.

— Йй богу?

Останні слова телефоністів долетіли до вуха Туманова. Він підвів з глибокої долини свій зачарований погляд на колосову гору, що на ній виперся боком густий ліс. На око впало на самому узліссі прив'ялене личкування. Із-за нього метушливо з'являлись і зникали чорні силуети. Туманов хотів уже оглянутися назад на пастушка, що все ще виводив свої рулади, як раптом між личкуванням на узліссі блиснув світ вогню, за ним ніби струсилась під ногами земля і боляче ляснуло різким звуком по тарабанчиках. Ще хвилина й такий же, але вже надтриснутий „бух“ відгукнувся, як луна, десь над шанцями за лісом. Згорі, з-під лісу долетіла команда й новий сніп вогню ошмалив личкування. І це раптове сяйво, що вирвалось на узліссі, вмент знищило всі чари літнього вечора. Перед Тумановим знову лежала холодна бездиханна, облутана дротами, як тенетами, скам'яніла позиція. Він тріснув головою, зігнув спину й пришпорив коня. По боках задріботів, бачись об сідло, ввесь асортимент його доспівів і заглушив методичні вибухи, що вилітали із-за прив'яленого личкування на узліссі.

„Ілля Муромець“, що десь блукав поза лісом, нарешті, захлинувшись в тріскотні моторів, вплив над долину і, пожираючи пропелером повітря, направився в запілля. Слідом за ним, ніби ховаючись за його широку спину, як яструб, виринув другий аероплан. Він надлетів над узлісся, круто повернув над личкуванням і з-під нього, як струмок слини, чи павутиння в бабине літо, на землю повисла блискуча стрічка. За прив'ялим гіллям раптом ушухла команда, але було вже пізно. Просто на блискучу стрічку, рвучи на зльоті вершини грабів і дубів, один по одному чотирі набої брязнули на узліссі.

Снопи вогню, землі, гілля й шматків чогось безформеного піднялись до неба, потім, розсипаючись, упали назад, і крізь хмари чорного диму виступила настобурчена батарея. Чорні силуети людей, як товар, що на колосовій горі збігав поперед пастушка, врозтіч покотилися по скелі, побігли по узлісся і божевільно закричали в декілька голосів на самій батареї.

Аероплан зацим зробив повне коло й плавко уплив за ліс, де зупинився в свою чергу біла, ніби в величезний барабан, батарея, а її дим з посвистом перелітала через зелену верховину і, сердито фуркання, рвалась під лісом на колосовій горі.

Давно вже, як руді миші, розбіглися з гори темні силуети, давно вже дві гармати з розметеними колесами в тузі похилилися на бік,

але стогін у присмерках літнього вечора все ще розносився по долині, перехоплювався на другий схил балки і вселяв у душі тих, що готувалися до завтрашнього бою, невимовну тугу й страх. І в тон до стогону, ніби бавлючись, все ще тяг своє „як не заб'є тебе гостра куля...“ маленький пастушок, що гнав череду до сплюндрованого села.

— Не я тобі казав, що то тільки для блізіру пастух, — знову сказав, поспішаючи лісом за Тумановим, до свого приятеля кирпатий телефоніст: — ти уявляєш, що ото він без уніманія гнав товар побіля батареї? Ого. А телефона по-під землею хіба не знаходили? Присів, як би по надобностях од природи, і зразу: „точка, тіре, точка тіре...“, дер гер, тут батарея, шуц сюди!.. І готово. Через таких, брат, найбільше й гине народу.

Його приятель здивувався:

— Таке мале, й співа тютька в тютька по нашому, а дивись тобі яке підозрітьне.

У лісі під зеленими віковичними наметами грабів та розлогої ліщини давно вже осмеркло. Світлячки, як очі голодних вовків, фосфоричними вогниками носилися по лісі й родили моторошний страх. Кожний кущ міг ховати за собою припишлого ворога, який, подібно до вовка, непомітно підстерігає, доки ти обернешся до нього спиною, щоб вмент одним стрибком, без жодного звуку прикінчити тебе, або „за язика“ потягти до полону. До шансів, правда, було ще далеко, але тепер, коли на братання виходило з обох боків більше, ніж у наступ, „заблудитися“ для ворога по-між шанцями було і зручно і вигідно. Туманов сторожко озирався довкола і увесь час ворухив острогами коня. Світлячки то стікалися до купи, то іскрами, немов у зоряну ніч, на хвилях, розліталися по темному оксамитові ночі. Густий віковичний ліс важкими своїми шапками придавив всі звуки, що родила ніч, і тому чути було лише монотонний і високий дзвін у вухах та, час-від-часу, внизу, над шанцями, родились і вмирали дивовижні шуми, немов на морі у штурму ритмічно вилітали на берег оскаженілі хвилі й, загірбши під себе жорству, ринь і камінь, поспішно тікали назад. Поручик Туманов знав, що шугають в туманах над шанцями звичайні постріли з рушниць і мінометів, а шум увесь час чогось зроджував думки про море. Десь у Криму люди, такі ж як і він, мають можливість зовсім не думати про небезпеку. Вони мають можливість сидіти над берегом під кіпарисами і зачаровано вслухатись, як цокочуть довкола цикади, а лінкувата хвиля як чавкає собі під каменем розпатлане жабуріння.

Образи світлячками впливали із темноти, перетворювались у картини і навіть у звук. Хвилі чавкали, хрустіли уже ніби під самими ногами. Навіть кінь захріп і раптом став.

Туманов вихопив потайний лихтарик. Вдарив жовтий світ. Пара світлячків перед конем позеленіла, припала до землі і, вишкирівши зуби, хутко шурхнула в куці. В плямі світу із-під столітнього граба, що лежав поперек доріжки, стирчала надгризена рука. Кров червоною стрічкою, як темляк „Анни 3 ступені“ прошилась по всій жовтій культяпці а на землі чорніла вохка пляма. За грабом у хаотичному безладі понівечені й обшарпані, валялися струнки смереки, а під ними, мов вовча яма, чорніла свіжа воронка від восьмидюймового набою.

Поручиком Тумановим раптом опанувала дика туга. Давно вже згас лихтарик, а скривавлений кавалок руки, калейдоскопічно обертаючись то в червону „кльокву“, то в гарячий біфстекс, то просто в криваву пляму на всю Галичину, все ще застилав йому очі. Щось важке, розпираючи груди, почало підійматись, як олив'яна хмара, до горла. Йому, дійсно, ніби від хмари, яка могла затопити його в цьому таємничому лісі, нестерпуче захотілося сховатись хоч на годину, хоч на мить куди завгодно, аби перед очима не було цих зрадливих і таємних світлячкових цяток.

Десь близько на узліссі мусив бути центральний пункт батареї. Коні спотикались об коріння і все частіше виривалось у них сторожке поркання. Важка хмара нестерпуче тисла на горло Туманова:

— За віщо? за віщо він мусить вести сам себе на убой, — вести й не знати за віщо.

— А може це просто страх? — Йому зробилось огидно. Він ніколи, навіть самому собі, не міг признатися, що може бути боягузом. „Але ж це десь там, — намагався виправдати себе Туманов, — де страхи були такими маленькими, ну просто, як казочки, де ніколи не думалось про смерть, а тут... Невже він може бути забитим?“ — І страх, більший за його огиду, знову, як повідь, затопив його. Намагаючись оволодіти собою, Туманов все більше відчував свою безсилість і від цього ще більше впадав у розпач, що так міцно переплітається зі страхом.

Десь із глибини стиснутих думок непомітно вплив сич. Навіть скигління долетіло до вух і Туманов відчув, як серце, ніби під гострими скалками, не закричало, а заверещало:

— Ні за що!.. Він ще хоче жити... Він втече, але не ляже тут на чужих полях, де його не знайдуть ні мати, ні навіть...

Кінь рвонув повідки і боязко позадкував з дороги. З-під кущів блиснула пара непевних світлячків і згасла. Шапка мимоволі піднялася на голові у Туманова і він, обриваючи телефонні дроті й без кінця падаючи в якісь ями, кинувся на узлісся до бліндажів.

На центральному пункті в бліндажі під чотирма накатами, де відбувалися щоденно дежурства, сидів капітан Забачта над денним звітом. Вдаючи з себе завжди рівного і упевненого в неминучості долі, він і Туманова зустрів спокійним запитанням:

— Куди стріляли?

Туманов замішано закліпав очима й відчув, як по обличчю розливається сором за тільки що пережитий переполох. „Ех, ганчірка!“ — подумав про себе, а Забачті відповів уже, вдаючи теж спокійного:

— На самій стежці воронка, а гавбічну батарею розкромсали до щенту!

— А телефоніста нашого зустрічав?

Перед очима Туманова знову вплив кавалок надгризеної руки.

— ... Може це він і є?

Забачта, не міняючи пози, гукнув до телефоністів, що, крім дежурного, спали тут же на підлозі:

— Ану, хлопці, на лінію: Кувалду мабуть прихлопнули. До ранку звязок, щоб мені був на ять. — І тим же тоном сказав і до Туманова: — За те ж я намацав їхню батарею, — і він задоволено подзьобав

пальцем по планшетці:— Давно ти, голубонько, від мене ховалася, але тепер, будь певна, тобі не втекти.

— А більше нічого?

— Під вечір у них була помітна якась метушня. Коли б ще не втекли, сволочі.

— Ех, як би то, — надійно зідхнув Туманов.

Капітан Забачта з ледве прихованим призириством подивився на Туманова й сказав:

— Шляпа ти, після цього, а не поручик. Ми ж так будемо гратись у хрещика до скончання віку, бо перемога дістається, Туманов, боем, а не прогулкою.

— А за жертви ти подумав?

— Чим більше жертв, тим скорше прийде кінець.

Туманов пригадав поручика Набутидзе, обгризену культьяпку руки, сича на наметах і тоскно подивився на обвітрене й вишколене обличчя Забачти, що крізь війну проходив, як крізь гастрономічний магазин.

— А ти, Забачта, уявляєш за який це рахунок?

— Звичайно, за рахунок живих і технічних сил.

— Так це ж безглуздя. Я ще розумію війни з хозарами, чи печенігами, коли люди ще не знали з культурою, але тепер, у вік електрики й заліза, це тільки безглуздя.

— Безглуздя? Війна, голубе мій, — перебив його Забачта, — не безглуздя, а закономірний процес, що витікає з двох факторів: закону природи й закону політики. Оскільки кінця обох цих факторів я ще не бачу, остільки війни були, єсть і будуть.

— Навіть хоч би й наука пішла війною на війну?

— Наука? Кинь ти, Туманов, займатись самоошукуванням: наука й техніка не вбивають, а живлять війну. А ти, Туманов, просто заражений пацифізмом, що так чудово відбиває психологію сучасного громадянства. Голубе, наша бюрократична доба, наживши по своїх кабінетах геморой, звичайно, нічого не могла придумати кращого, як філософію цього дурацького пацифізму. Твої остолопи хочуть своєю філософією заглушити в людині той своєрідний початок людської природи, той рідкий, я б сказав, інгредієнт людського духу, що його можна ще назвати... ну героїчною основою людини чи що. — Забачта запалив цигарку і, випустивши в туго закручені вуса дим, тим же повчаючим тоном продовжував далі: — І от їхня тактика: справжню героїку вони підмінюють „Том Бравнами — чорними діяволами“, „Шерлок-Голмсами“, „Пінкертонами“ і іншою белібердою. Зброю ви тримаєте в руках за все життя хіба випадково та й то як макет. Від цього, звичайно, героїчна основа в людині приглушується й поволеньки ми маємо сірих, нудних обивателів, що поступово страх перед війною обертають уже у високу мораль миролюбності.

— Значить все таки, — вставив Туманов: — з природніми початками війни, виходить, можна боротися?

— Нічого схожого. От у тім то, Туманов, і полягає помилка пацифістів, що вони не хочуть погодитись з простою аксіомою, що природа все таки залишається природою і, коли їй не дати виходу, то вона, все'дно, хоч через самогубства, через хуліганство, а візьме своє.

— По твоєму виходить, — сказав посміхаючись собі під ніс поручик Туманов: — що економічні й соціальні причини так ніби нічого й не значать у війні. Все це просто тільки ухарство?

— Ну, не, звичайно, капітал був і буде головним засобом до організації війни. Зріст капіталу — зріст держави, це нам відомо.

— Значить, коли капітал уступить місце...

— Ти хочеш сказати, уступить місце пролетаріатові, тоді зникнуть причини?

— Ясно. Ви весь час мислите трійкою — „війна, капітал, держава“. А коли відпадуть останні два чинники?

— Утопія, утопія, якою личкують нові війни. Природа, Туманов, тоді винайде для своїх законів нові форми, бо війна відповідає органічному нахилу всякої людини.

— Так. Гаразд. Значить за твоєю теорією виходить, що сучасна війна виникла теж із органічного нахилу людини.

Телефоністи, що куняли в куточку, спіймавши, що розмова дійшла до сучасного стану, з надією почути щось цікавого, витягли вперед голови й мовчки втупили очі в офіцерів. Забачта прислухався до шереху під лісом, знову запалив цигарку й тільки після цього відповів:

— Я припускаю. Ти пригадай, з яким ентузіазмом їхали перші ешелони?

— А ти з ентузіазмом прощався зі своїми дітьми?

Забачта, мовчки, закусив губу.

— І потім, скажи, у кого було більше ентузіазму: чи в тих, що їхали, чи в тих, що посилали?

Телефоністи розпливлися в посмішку, а Туманов, помітивши замішання на обличчі капітана, вирішив поставити питання руба:

— Ну гаразд, — взявши себе за підборіддя, продовжував він: — припустимо навіть, що ентузіазм був і був породженням твоєї героїчної основи, то через який-небудь тиждень, нарешті через місяць, людство задоволило б примхи природи й війна мусила б припинитися, але вона тягнеться ось уже тисяча шістьдесят третій день. Чуєш? Люди вже вимучені й духовно й фізично. Вони не тільки не можуть виявляти своєї героїчної основи, а навіть не можуть уже жити, а ми завтра знову хочемо погнати їх в наступ. Які в нас козири, щоб ми могли перекозати армію до наступу. Чи може будемо надіятись на інгредієнт?

Сухе капітанове обличчя зробилося терпким і неприємним. На тонких його губах замиготіла вже неприхована посмішка призириства і іронії. Він подивився на Туманова зверху вниз, немов би хотів сказати: „Краще б ви шляпи сиділи в своїх університетах і не совалися сюди зі своєю мораллю“, а тому і відповів крізь зуби:

— Козири? Утворення умов міцного миру шляхом рішучої перемоги. Зрозуміло? Так говорить тобі, Туманов, і Временное Правительство. Туманов почав хвилюватись:

— Ага, так от у кому сидить цей інгредієнт? Але ж це саме Временное Правительство здається зверталось до народу всього світу з закликом припинити війну й боротися за демократичний мир. Як же тоді це зрозуміти?

— У нас є крім гонора ще й обов'язки перед союзниками. Вони просять нас про допомогу, яку ми можемо проявити тільки енергійним

наступом на нашому фронті. Союзники говорять ясно: „Без вашої допомоги ми не втримаємося, ми будемо розбиті й повинні будемо скласти сепаратний мир з Германією, а тоді Росія нехай робить, що знає“. Чув?

— По іншому кажучи, ми повинні допомогти французам захопити Ельзас і Лотарингію, — ядовито запитав Туманов. Оце козир? — А як же тоді наша формула „без анексій і контрибуцій? Це ж, здається, протирічить, а революція не може ж відкинути цієї формули.

Забачта, прищуривши очі, продовжував дивитися на Туманова, як кіт на мишу, що кидалась у пастці.

— Ну, ну далше, — скрививши набік губи, цідив він задержувато: — далше?

— Що, далше. Далше ти повинен зрозуміти, — приклавши руку до грудей, уже щиро доводив Туманов: — що не може ж революційна армія грати в війну, коли не бачить козирів, коли кожен салдат в її рядах не переконаний в тім, що його подвиги й жертви дійсно прислужаться революції, а не якомусь там мировому капіталові. Хіба не про це ми торчимо салдатам?

Забачта скосив очі на телефоністів і тихо процідив крізь зуби:

— О, розкласти армію ви майстрі, а якби поменше балачок, та побільше дисципліни, то мабуть би краще було.

Туманов цей натяк прийняв на свій рахунок і мимоволі почервонів.

— Так значить, — проговорив він, уже з істеричними нотками в голосі: — я повинен мовчки нести свою голову на загибель і не питати за віщо?

— Військовим думати не помагається.

— Але я не хочу вмирати, мов баран той, розумієш? Мій героїчний дух хоче боротися не з голодними турками, а в науці з цією самою природою.

Забачта з-під лоба подивився на Туманова і суворо сказав:

— Коли ти вмиреш, тоді тобі буде все одно, а доки ти носиш погони офіцера, розпускати нюні не годилося б.

Останні слова він сказав пошепки. Туманов, міняючись з обличчя і ковтаючи образу старшого офіцера, все ще намагався довести балачку до логичного кінця. Він теж перейшов на півголоса.

— Це зовсім не нюні, а потреба ясности там, де йде гра з життям.

— Тут як-раз цього й не потрібно. Коли нема вже других стимулів, то треба замінити все це просто моральним сном.

— А салдатам, теж моральним?

— Дисципліною.

— Так в ім'я чого, ну чого?

— В ім'я чести Росії і, коли хочеш, твоєї власної персони. — Забачта не стримуючи вже себе, роздратовано, з нотками начальника в голосі прошипів:

— Ти стоїш перед можливістю одержати „клякву“, чи може й „Володимира“, якого не всякий і полковник має, а ще шукаєш якоїсь ясности. Подивишся на золоту оздобу ордена, тоді й побачиш ясність.

Останні Забачтині слова примусили Туманова густо почервоніти. З одного боку його образив тон, а з другого — слова капітана попали

в глибоко прихований (навіть від самого себе) потайник, і Туманов, щоб замаскувати замішане обличчя й неприємну павзу, запалив цигарку й заволікся її сизим димом.

За балачками непомітно вирисувалася з лівого боку, де стояла стерео-труба, сіра дірка віконця. Надворі світало. Туманов знову захвилювався й метушливо почав збиратися до свого пункту в передову лінію.

— А що піхота?

Вони подзвонили.

— Одведено вже в третю лінію,— відповів Забачта, тримаючи біля вуха трубку.

— Говорять,— вставив телефоніст,— турки знову просять, щоб скоріше наступали. Всі, говорять, здамося, тільки наступайте.

— Можливо. Ех заздрю я тобі, Туманов. Ну, через дві години держись, хлопці.

Туманов криво посміхнувся й блідий, з червоними од безсоння очима, вийшов із бліндажа.

Крізь зелені віти просвічувало сіре, мов цинкова бляха, передсвітанкове небо. Примари ночі безслідно зникли і таємничий ліс уже зазвенів на всі лади від пташиних голосів. Коні були відіслані назад і Туманов бадьоро пішки ступав тепер по стежці разом з телефоністами. Йому було соромно за свою поведінку минулої ночі й він намагався жартами розігнати сонний настрій своїх телефоністів:

— Ох і всиплемо ж, хлопці.

— Еге ж. Цацоха ось і взуватись не хоче, каже краще буде тікати.

Поручик скривився й замовк.

За лісом з долини починалися ходи сполучення до передових шанців. Праворуч було зруйноване до щенту село і над ним, як спина бурого ведмеда, здіймалась висота „Дзіки Лани“. Ліворуч, вигинаючись підковою, як крайній її шип, рябів своїми шанцями білокам'яний „Фердинандів Ніс“, а посередині, ніби витерта щітка, щетинився ріденький „Обринчів ліс“. На всіх цих пунктах, обплівшись у два ряди колючими дротами, окопавшись вовчими ямами і зарядивши землю мінами — два роки вже як сидів неприступний ворог. На тридцять кроків від нього, але вже по долині, тяглися такі ж заховані в землю і обплетені дротами руські шанці.

— Хто йдють?

Перед ними виріс із захованки салдат.

— Свої.

— Пропуск?

— Антапка.

— Антанта, а не Антапка, прохось!

Туманов щиро посміхнувся і юркнув у вузьку щілину в землі, що прозивалася ходом сполучення.

Перед самим входом, зарившись у землю, мов задубілі пальці, вирисувалась чота траншейних гармат. Салдати під личкуванням жваво потувалися до стрільби. В самому ході снували, ніби у містечку по тротуарі, сонні постаті салдатів і командирів, а поверх голів, як бджоли з взятком, пролітали, ніжно виводячи голосок, заблукані кулі.

З кожним кроком по кривих ходах настрій у Туманова підвищувався. Тіло починала трясти якась незнайома пропасниця. — І йому захотілося, щоб його побачив в цей час Забачта, або навіть і сам Керенський. Тоді б вони знали, з ким мають справу, — і, коли раптом він спіткнувся на труп із роззявленим, мов ридикюль, ротом, то навіть не зупинився, а перестрибнув, як через колоду, й звинною ходою попростував далі. Тільки Свир, кирпатий телефоніст, з Цацохою зупинилися на момент і, скрухо хитаючи головою, проговорили :

— Бач де припало землячкові пропадати.

— А те ж мабуть душа грала на волю.

І вони разом обережно підняли труп наверх закопу.

Третя лінія, що перехрищувалася ходом спокуси, була повна котелків, протигазів, рушниць, матерщини й салдатів. Вони стояли, сиділи, купками лежали на землі й жваво про щось сперечалися. Рушниця, як зайвий хлам, у безладді стирчали по-під стінками.

— Якого полку? — спитав Туманов.

— Мокрого. Тут всі мокрі, пане поручику, а як наб'ють, то ще мокріші будуть.

— А ти не каркай! Печорського, пане поручику, а далше — Двинський, Онезький і Ладозький.

— Арловськіє, значить, — не без призи́рства проговорив Свир: — мабуть дома робить нічого.

— А що там слишно-то, землячок?

— Наступати будете!

— От бачиш, а ми так, щоб навпаки. Раз турок народ непонятливий, так йому, по первой, надо перевести, що вони, хоч і бусурмани, а впять же, мать, не по своїй волі тут страждають, і вже коли перебалакаємо, щоб без анексій і контрибуцій, тоді можна й битись.

— Правильно, Дорожка. Ідьом до батальонного!

— Нехай мітинг сперва!

— Потому, як ми на турків серця не держимо.

Купка салдатів з бородами, але без рушниць виперлась у попередній закіп і, жваво розмахуючи руками, посунула до перших ліній. Туманов зі своїми телефоністами, затиснутий між рваними сорочками піхоти, посувався разом із ними, аж доки не виприснув до свого бліндажа, що, немов заяча нора, примостився тут же з боку входу.

Два кроки попід однією стінкою, два попід другою, над головою стеля з двох накатів брусків та з аршину землі і просто до „Обринчового лісу“ — дірка для біноклю. Таким був передовий пункт спостереження батареї „Л“. Телефоністи негайно приступили до налагодження зв'язку, а поручик Туманов, повісивши на підпорки свої атрибути, приступив до вивчення ворожої території. Сонце вже випустило свої тремтячі стріли на вигнуту спину „Дзіких Ланов“, але в долині, де лежали „п'ять пальців“, сивими пасмами, впереміш з димом, розстилався ще туман. За ним, поволі підіймаючись догори, щоб після третьої лінії знову опуститись у балку, починалися чітко окреслені, ніби розмальовані сепією, ворожі шанці. В бінокль були видні й темні чотирьохкутники грізних бойниць, але за ними панувала прихована тиша. І тому було незрозуміло, звідкіля бралися ті численні кулі, що, немов оси,

сновигали поверх шанців. Далі за лісом, як більмо на оці, застиг у повітрі німецький аеростат. Він прилип до голубого неба, як гусячий помет до пузиря, й здавалося, так останеться назавжди. Туманов виглянув із бліндажа назад. Далеко позаду шанців зеленим пано здіймався „Рендівський ліс“, в якому сотні командирських пунктів готувались зараз ригнути із-за лісу тисячами бомб, гранат і шрапнелів.

Телефоніст перервав його спостереження:

— Пане поручику — командир батареї.

Він узяв трубку:

— Я слухаю. Ага. За п'ять хвилин. Слухаю. А як пристрілку?.. Щоб не поплутати з другою батареєю, секрет? Вибачте. З перелютів? Ага, добре. До речі: за лісом від Дзіких Ланов проскакала якась кіннота. Да, да трошки. До Обринчового. У нас — одна сторожа, а решта тут ось у третій. Настрій? здається бойовий. Да, Олександр Миколаєвичу, вітер тягне у наш бік і, знаєте, щось непевне. Я вже протигаз надів. — Протигаз висів спокійно на розсосі, і Туманов, з виглядом змовника, підморгнув до телефоністів. — Да, да тут не те, що у вас на горі. Нагорода? — У Туманова фосфоричними вогниками блиснули очі. — Та залиште! — Готово? Гарзд... На, слухай, — сказав він уже до телефоніста: — тобі будуть з батареї за кожним пострілом кричати: „вистріл!“, а ти кричи за ними.

Передавши трубку телефоністові, Туманов з біноклем, що витанцював у його руках, припав до маленького віконця.

Очі крізь шостикратні скла Цейса пильно впилися в „п'ять пальців“, а вуха напружилися ловити сталеві звуки, що мусять зараз вирватися із запілля і затопити рівний дзвін сонячного ранку. На момент Туманов перевів очі на годинника. Довша стрілка насунулась на дванадцять, а менша — на п'ять. Як дверима, десь сердито гримнула батарея, потім над головою пронісся свист, і на ворожі дроти брязнула перша пара гранат.

Це був лише поданий знак.

В той же момент тисячі блискавок і тисячі громів потрясли небом і землею. За лісом ніби вибух вулкан, роздер з гулом повітря і мов тураган, мов смерч, ринувся до обринчових позицій.

Над головою ходором заходили стальні рейки й грабові колоди: земля посипалась на голову.

Гул ширився, зростав, дужчав і котився вперед. Він дзвоном уже нісся в небо, заходив у ліс, і розлягався по долині.

— Вистріл!

Земля все більше сипалася на голову й на діл.

— Раз, два, три... Господи...

Гул, дзвін, свист, — три чотирі, п'ять... п'ять... — над головою ворухаться сталеві рейки й колоди, — свист і лязг — все разом нарешті перекотилося через голову й присмокталось до землі.

І в мить від „Фердинандового Носу“ й до „Дзіких Ланов“ земля уснула, ригнула лавою вогнених язиків і німецькі шанці в хмарах диму дибилися догори.

— Вистріл! — як навіжений, намагався перекричати гул телефоніст.

Хмари чорного диму простерлися над землею, а вниз градом осипалися каски, гетри, шматки френчів, колоди бетону, дерева й землі.

Все, що спадало вниз, розміталось і палилося новим громом розривів і новим вогнем.

Скалки від набоїв неслися по долині, гостріями рвали повітря й сердито хуркаючи, стихали в землі.

А за лісом рождалися нові й нові громи, зливалися з розривами в долині, виростали чорними вербами по висотах і, як плівками, плюгавили сине небо білими кубельцями шрапнелів.

— П'ять, шість, сім...

Приголомшений і роздавлений Туманов, щоб спіймати очима розрив своїх набоїв, машинально рахував хвилини:

— ... Тридцять три.

І в цю хвилину на краю галяви раптом чорною короною з золотими зубцями здибилась земля. Догори полетіло гілля, а вся зелена стінка (край галяви), як ошмалені брови, упала на траву.

— Наша, наша! Перельот! — заверещав Туманов і тут же примітив, як за поваленим личкуванням неждано відкрилася дорога. По ній в безтямі скакала прихована кіннота.

В безтямі бігла з вираженими очима, щось викрикуючи від жаху скривленими устами, уже повз його бліндаж і піхота.

— Перельот!

— Перельот! — як луна, вторив телефоніст.

— Вистріл!

Крізь рев, лязг і свист його надсаджені викрики неслися ніби з глибокого льоху.

— Вистріл!

Раптом половина трьохвічного граба, що стояв серед галяви, знялася до неба, а решта, вмент скрючивши гілля, мов ошмалене гільце, похилилася на чорну воронку і крона трьохвічного граба поринула в ній.

— Перельот!

— Перельот! Вистріл!

Через голову, ніби важкі вагони трамваю, методично через кожні десять хвилин проносились з гу - гу - гуканням із батареї „Л“ двадцять три пуди стали і сотні смертей.

— Перельот! У третю лінію!

— Перельот! У третю лінію! — вторив телефоніст: вистріл!

Немов титаничне чудовище, що його міг створити лише людський розум, поволі, але уперто наближаючись уступами, батарея намацувала правий кут першої лінії „п'яти пальців“.

Нарешті набій, посланий невидимою рукою за шість верстов, ніби пущений на тросі, як чавунна баба, бухнувся в самий кут першої лінії.

Земля з вогнем і димом шугнула догори й зависла, а перед очима Туманова вирисувалася сіра чотирьохкутна, як дебела скриня споруда.

Чорне око спереді дивилося просто на його бліндаж. Від несподіванки Туманов підстрибнув на місці, весь затрясся, мов у пропасниці, й на все горло закричав:

— Вірно! Кулеметне гніздо! Вогонь, вогонь! Вірно!

— Вірно! — ще дужче закричав Цацоха: — чуєте, Варшава (також умовно прозивався командирський пункт), кулеметне гніздо, чуєте, бийте... Вистріл!

Бінокль стрибав у Туманових руках і боляче бився об перенісся. Від нетерпіння поручик оскаженіло гнітив об землю каблуками й кричав ще дужче:

— Вірно! Вогонь!

— Вірно. Вогонь. Вистріл!

Чотирі набой по двадцять три пуди вже розбилися об кам'яну скриню, але вона залишалася все такою ж непорушною. Нарешті Туманов закричав:

— Тріснула... Тріснула збоку! Ворушиться! Люди вилазять... Раз, два, три.

Він вихопив у телефоніста трубку:

— Люди, чуєте, Варшава. Скоріше вогонь! Вогонь!

Очі Туманова горіли, як у божевільного. Трубка билась об вухо:

— Люди вилазять, чуєте, ще вогонь... вже троє! — І він миттю кинувся назад до віконця.

Скриня осіла на один кут, а в другому, немов у передсмертному крикові, розкрилася паща. З неї виліз останній чоловік і спустився в уже завалений поперечний закіп. Довколо них і над ними стогнала горіла й дибилася земля.

— Вистріл... раз, два, три, — але чотирі постаті, немов п'яні, тримаючись за стінки, ледве посувалися назад.

—... Три, чотирі... тридцять.

Через бліндаж Туманова прогоготів знайомий гул.

Чотирі постаті, підтримуючи одна одну, все ще хилилися в обидва боки засипаному коридорі.

— Тридцять три...

Раптом над їх головами спустилась ніби годована туша кабана.

—... чотирі!

І догори полетіла золота корона в чорній оздобі диму й землі. Коли розвіявся дим, на тому місці, де хилилося чотирі постаті, зіяла воронка.

Туманов, ніби сам ранений, забігав по бліндажові:

— Вірно. Е-е-г-г-ги... Всіх до одного-го-го...! — Він уже не говорив, а лише гарчав і несамовито, як спекулянт на „теплому ділі“ потирав руки: — до одного... Та це не стрільба, а просто поцілунки... Та це не блискуче виконане завдання (А в голові, як тінь: „І тільки шлюкву“?... ні-і... Тут і „Володимира“ мало, „Володимира четвертої ступені...“). Пропасниця ще більше затіпала його пухнатиим спітнілим чолом. Він уже не міг терпіти павз:

— Якого чорта на батареї мнихаються? Кричи — „скоріше“.

Телефоніст злякано пальцем затицая у кнопку:

— Голта, Голта! Скоріше, пожалуйста... ага, ну... так розбігтися можуть... гаразд... Пане поручику, уже й сорочки поскидали й вагонетку закинули... на руках подають... Як скоріше, так може луснути, бо кажуть червої вже гармати, як жаровня.

— Скоріше!

Свир із-під лобу глянув на скривлене обличчя Туманова і в заціпенілому його очах зосталось якесь нерозуміння.

У спустілому було проході знову з'явилися салдати. Вони бігли, кинувшись до землі і проти бліндажа Туманова нерішуче зупинилися.

Потім до середини просунулася бородата голова. До лобу рука притискувала сорочку, по якій, як і по обличчю, юшилась і капала на землю кров.

— Нам би, братці води, — проговорила досить весело заюшена голова.

— Кричи дужче: не чути!

— Чого тобі?

— Води говорю, хоч крапельку, ми ранені.

Свир подав котелок.

— Уже й ранило, де?

— А ранило таки, слава богу, чижолая, чижолая, спасибі їй. Оглушить, даже й полюбопитствовувати невдобно. Я тільки сказав: „Митькин бухнуло“, а він — „а де?“, та тільки зирк через козирьок, а воно мене по лобу тільки брязь, а Митькина під скулу тільки дзинь... І вакурат тепер уже додому. А на цигарочку, землячок, не можна?

Але гул глушив його слова й він більше говорив для себе:

— Стерва, на півтори версти, кажуть, плюється.

За Чичкиним, що так весело розповів про „стерву“, стояв на проході, затуливши рану кашкетом, і сам Митькин. Кров у нього текла вже по ліктях, але на обличчі відбивалося задоволення не менше, ніж у Чичкина.

— Тепер у вакуацію й додому слободу воювать, — закивав він до Чичкина й теж попросив води.

— Опісля крові в роті стало обсихати. А тета батарея мабуть чижолі? Пудів двісті буде?

— А три тисячі не желаш? — задоволено розплився Цацоха з котелком у руках: — тютка в тютку, братіки, три тищі.

Салдати недовірливо переглянулися, але в той же час, ніби лише від цієї такої важкої ваги відчули свої рани і по дитячому скривили розписані червоними потьоканами обличчя.

— Ну, котись на вакуацію, а нам не мішай цілитись!

— Вірно! — продовжував викрикувати Туманов: — Перельот! Недольот!

А на ворожі шанці замість слів, як порох на жаровню, падали один побіля одного двадцятитрьохпудові набойі й викручували свої „чортові гнізда“. І там, де за годину ще красувалися чітко окресленими лініями ворожі траверси, бруствера, бойниці й самі шанці, тепер залишалась, як шашеллю сточена, як чорною віспою вкрита, до нутра розвернута земля. Але, боячись, що з-під глини, чи з-під похованих на дні воронки кулеметних гнізд може ще повстати ворог, на те ж саме місце, обганяючи дванадцятидюймові гавбичні, як роздратовані шершні, летіли також і одинадцятидюймові пушечні, а перед ними — восьмидюймові гавбичні, і знову шостидюймові пушечні, а поперед них наввипередки сорокавосьмилінейні гавбичні, що обсіпали, як градом, весь участок шрапнеллю, тоді як трьохдюймовки метушливо то дзьобали гранатами колючі дроти, то, ніби викинутими на смітник з печі головешками, чадили по всьому участкові хемичними набоями. Лише сорокадволінійні далекобойні, та п'ятидесятип'ятилінійні „Кане“ ніби не хотіли втручатися у цю, не зовсім етичну забаву, й нищпорили десь верстов на дванадцять по запіллю, шукаючи ворожі штаби й мости.

Свердлючи ярке повітря, набої били, стогнали й піли на різні боки. Обкурено хмарами диму голубинь плюгавили, як шахтьоровим шкотинням, чорні оболочки шрапнелів, а під хмарами перекатом шкотили громи, виривалися блискавиці й сліпили нестерпуче літнє сонце.

Натруджений слух боляче тиснув Туманову на мозок і він міг приймати нові випали й розриви лише прихованими за скла очима. Час і логіка давно вже стратили свої конкретні форми, а на їх місце прийшло щось нове й неждане:

— Скоріше... Біжить салдат: вогонь! Скоріше, чорти!

— Пане поручику, аероплани свої... Вистріл! Аеропланів два три.

Ще з самого ранку на допомогу далекобойним батареям вилетів супроводі „Альбатросів“, „Ілля Муромець“ і тепер, як кондор із рябими, він кружляв по за Обринчовим лісом над ворожими головами.

Спрожого прибитий і приголомшений тисячами набоїв і десятками куль, ворог міг тільки мовчати. Жодного пострілу від „Фердинандового Носу“ і до „Дзіких Ланов“ не встигло вилетіти з його сто- хких, упертих і грізних бойниць. За десять хвилин вони були вже обернуті в груди цегли, глини й піску. А коли трьохдюймові батарея як в'їдливі оси, почали дзьобати по німецьких дротах, із-за Обринчового лісу раптом почали вилітати такі ж трьохдюймові гранати і, немислимим спантеличені, теж накинулися на свої дроти, попадаючи по черзі в одне, то в друге місце, де й без них були вже пороблені ворота.

— Здурів німець, — сказав Свир, заступивши на час поручика Туманова: — уже не розбирається, де чиї й загражденія.

— Памороки забило, — відповів йому приятель: — У мене й самого немає вдивленіє, аж блювати хочеться.

Туманов, що сидів над розпочатою банкою консервів, якось пічавіло поплямкав губами, солодкий присмак заставив його упустити консерви.

— Гази?

Губи, вимазані в сало, плямкали, ніби в трусика, нарешті він схопився за протигаз і крикнув:

— Гази. Дзвони на батарею!

Телефоністи слідом за поручиком обернулися із людей в хоботозобразні примари і зикричали над трубками.

— Варшава, Варшава!..

— Голта, Голта, Голта!..

Кнопки на обох апаратах клацали в гніздах, але зумери ніяких сигналів не подавали.

— Варшава!..

— Голта!..

Апарати й слухові трубки залишалися глухими.

Свир із Цацохою навели один на одного скляні очі і знову на них накинулися на кнопки апаратів.

— Що? — помітивши їхні непевні рухи, нарешті метнув у їх бік Свир хоботом і Туманов.

— Урвалось, от вам і що!

— А ви сидите? Ви хочете, щоб задушилась батарея? Ви що ж робите?

На Туманові протигаз стрибав у такт його викрикам, аж доки Цацоха з форпосткою не вистрибнув до проходу.

— Це навмисне хтось рве, — сердито відповів Свир на викрик поручика. Вони не зробили на нього ніякого вражіння і він продовжував із упертістю селянина, колотити по колінові телефоною трубкою, після цього знову тицяти заскорузлим пальцем у чорну кнопку. — Бач, коли вибрали час. Теж з головою: пушайте мов, а ми тут постараємся.

Німецька батарея, що обслуговувала турків, продовжувала клявати свої дроти. Вона навіть не намагалася кинути дальше хоч на тридцять кроків, щоб влучити в першу руську лінію. За гумовою машкарою поручик Туманов нарешті ніби спіймав за кінець ту догадку, яка давно давила на його мозок. Як артилерист він не міг простити німецьким колегам такої неохайної стрільби. — „Але цього не може бути: навмисне по своїх?“

Він глянув ще раз у віконце. Так. Німецькі набої рвалися на пробитих вирвах у їхніх же дротах. Тепер зрозуміло. „Невже вони надіються? Волосся заворушилося під кашкетом — „Невже це може бути?“ І думка про наслідки тонка, як жило, знову просунулася поміж очей і просто в мозок. — „Треба буде попередити піхоту“.

Пильніше приглядаючись до розривів, Туманов помітив, що частина німецьких набоїв не рветься, а лише шипить, як самовар і також випускає сизуватий дим.

Далекобойна батарея, що добивала десь ворожий штаб, раптом накинута на Обринчове узлісся. Вона зробила одну „очередь“, і німці більше не допомагали руським у роботі над їх дротами.

Запльоване шрапнелями небо, мов засиженою мухами кисією, нарешті закрило сонце, і воно, непомітне й зайве, особливо там, де вісмерти переходить лише темна ніч, сховалося за „Дзика Лани“.

Впоравшись з своїм завданням, важкі гармати поволі перестали бухикати наскрізь пропеченими гірлами. Лише трьохдюймовки, неморозютована збреха цуценят, все ще цявкали, випльовуючи в чорне небо то гранати, то кучеряві шрапнелі. Але після того реву, посвисту й лязгу, яким сотні гармат приголомшили день, постріли трьохдюймовок видавалися тепер не більшими за дзижчання мух, що б'ються в сутінках об сірі шиби вікон. І щось подібне до в'їдливих мух почало настирливо пхатися до голови поручика Туманова. Він давно вже облишив бінокль і, не знаючи куди дівати себе, тинявся по ходу сполуки біля бліндажа.

Сутінки загасили вже червону смугу зорі, й на шанці, як чорна рясманашки, впала ніч, але поручик, заклавши руки в кешені, все ще робив свої десять кроків вперед і назад і пустозоро дивився собі під ноги. Його чад від вогню і крові спав з останнім пострілом своєї батареї, і тепер, як на похмілля, тільки тріщала голова. На скронях, ніби під помпою, важко пульсувала кров, а в ухах все ще дзвенів гул пострілів і не давав можливості зформувати думки про те, що ввесь час, як муха, дзинчало десь поміж дзвону й непокоїло, як хронічний біль. Повз нього, простуючи вниз, пройшов обшарпаний, загнітений землею й сухий, як головка тарані, й безнадійно апатичний салдат.

— За віщо? — раптом запитав себе Туманов: — Який стимул, щоб погнати їх на одверту неминучу смерть? Колись — за віру, царя і

стечество, тепер — за Дарданели, а стежка та ж сама. Тут за царя, тут не за землю й волю. Але ж земля і воля позаду, а тут без анексій і контрибуцій!

— Йолопе, ти розумієш це, — стиснувши кулак і раптом, оскаженіши, з присвистом проговорив Туманов у бік своїх штабів, де мусив бути Керенський. — Ти розумієш, що може бути, коли зірветься атака?

— Не тільки „Володимира четвертої степені“, — несподівано для себе подумав він, — а навіть „Станіслава“ поганенького тоді не бачити мені.

— Конечно, ви хоробрі, але де ж наслідки?

— Наслідки? Підіть викопайте з-під землі. Я насилував волю, принципи, я ризикував до того ж своїм власним життям.

„А вони тобі й скажуть: — „вас до цього обов'язував чин офіцера.“ — І посидь тоді, Туманов, ще шість місяців у поручиках.

— Але ж ні, цього не може бути. За день викинуто сотні тисяч в'язнів: мусять іти, інакше вони не громадяни, а скоти, що дрижать лише за свою шкуру. Іч зняли гармидер, як у себе на ярмарку. Хіба їх обходить свобода? Піч їм із гарячим черінем нужна, а не свобода. „А бабам то нашим каково без мужней голови со слободами об'являються. Трудно ведь с непривички“ — перекинув зі злістю когось Туманов: — От як сипонуть німці на ваші голови, так ви будете знати, як мітингувати на позиції.

Згадавши за німців, він згадав і про потрібність попередити батальйонного про німецькі наміри і тут же повернув до третьої лінії шанців.

Вузкий коридор запасних шанців вщерть був наповнений, як провами, піхотними салдатами. Дехто, уткнувши голову в підкопану стінку, тряс уже ніч своїм храпом, тоді, як інші, збившись у маленькі купки, вели на різні голоси свій безконечний спір. Розмова, видно, йшла про царя:

— Не до часу він тепер.

— І не по грошіх.

— Я так думаю, що тепер всі царі облетять, як листя: потому буря на них піднялася.

Туманов серед сірих гімнастерок і розкиланих котелків відчував себе чужим і сирітним, а тому намагався протискатися повз темні купки людей непомітним. Один рижобородий салдат підвів до нього голову, але продовжував говорити далі своє:

— Та коли б ще цю радість у крові не втопити, бо воно всякий раз, який раніше й руським не був.

— А ти на чужородних там, на явреїв різних, не прискай, всім тепер хватить місця, — відповів йому хтось із землі.

В одньому місці біля недогарка залапаної свічки грали в карти на картюплю. Поруч двоє салдатів з широкими вилицями сиділи над галюзою, проте розмовляли, видно, про завтрашній наступ. Один навіть, глибоко зідхнувши, махнув рукою й проговорив:

— Не по душі мені все це: треба додому скоріше. Там і слободою попользуюсь.

— До обіду мабуть справимось. Ти як на це?

— А що тут далеко хіба, чи що. Аби не на смерть тільки. Бо ми вооружон по ногам до зубів.

— А коли, приміром, займемо їхню позицію?

— Раз без анексій, так, значить, чужого не трош: набив морду й назад без контрибуцій.

— Моя пише, за віщо ти там воюєш? У мене за подушне, каже, вже корову продали.

— А воля ж ... їх мать.

— Воля? Воля мабуть буде, коли з рушницями додому повернемось ... О!

Туманов не знайшов батальйонного і роздратовано поплівся назад. Над шанцями все ще рвалися набої й час од часу зривались із першої лінії з гадючим шипінням ракети. Вони хутко підіймалися догори, зависали на парашутах, кидали сніп розхристаного світла й, поволеньки згасаючи, спускалися наниз. І тому весь фронт на цілі верстви сяяв, як проспект в урочисті дні, разками феєричних вогнів. Що лежало за межею цієї смуги, втопало в згустках червневої ночі з молодиком і нахорохорено ховалося по норах, відточуючи на ранок поржавілі мечі.

— Пане поручику,—прошепотів назустріч до нього Цацоха:— за лісом повна долина кінноти, нашої, сам бачив.

— От пришпандорять махметок.

— Аж у Єрусалимі опиняться,

— Я теж піду в атаку,—уже хвилюючись, говорив Цацоха.

— А нужно, як же, мабуть забув щось там?—з іронією в голосі відказав йому Свир:— може добивати підеш?

— А може телефонного дроту настягаю? Хіба в них таке барахло, як у нас?

— Тоді вже краще шнапсію.

— Об'язково. Я хоч і не привержен до нього, а для приміру об'язково дістану.

— А потім може попадеться газетка ...

Голоси їх далі почали притихати й Туманов, хоч присів тут же в другому кутку, перестав розбирати, про що вони умовлялися.

Потім обидва телефоністи змовкли, навіть шубовстання в долину гарматних набоїв і шипіння ракет поволі стихло, і довкола запанувала сонлива, але нервова тиша.

Поручик Туманов підложив під голову подушку, з насолодою витяг ноги й хотів уже склепити очі, щоб задрімати хоч на чверть години, як раптом помітив, що на тому місці, де було німецьке кулеметне гніздо, на зруйнований бруствер з'явився салдат. На ньому був австрійський уніформ, а на голові замість каски — кругле кепі. Туманов схопив бінокль і гострим зором впився в цю, ніби вирізьблену на темній стіні, муштровану постать. За її спиною ледве намічались контури іще трьох салдатів. Салдат в круглому кепі, ніби по команді, впав на коліно і в його руках заходив викочений на бруствер кулемет. Він цілився, і цілився просто у віконце, звідкіля за ним зорив поручик Туманов. Було ясно, що руська сторожа спала, бо жодного пострілу й досі не пролунало із шанців, хоч постать кулеметчика виднілася, мов чорна тінь від хреста.

Перше, що припало на думку Туманову, це миттю вискочити до піхоти й підняти тривогу. І він, весь трясучись від ознобу, стискаючи

в руці наган, кинувся вниз по зламаних земляних коридорах. Ноги шпугалися в телефонних дротах, і він безперестану падав і ранив до крові собі руки об щось холодне й гостре. Коли ж знесилений він знову підіймався на ноги й підводив голову, кулеметна цівка, як удав, невідступно стежила за ним своїм чорним оком. Туманов згадав, що блискучі погони на його френчі служать за найкращу мішень, і вмент френч полетів на землю. Тепер на ньому залишалася звичайна студентська червона сорочка.

— Для чого це? — раптом почувся над його головою спокійний, упевнений і безапеляційний голос.

Поручик Туманов підніс очі: на бруствері, твердо впершись у землю ногами, стояв старший офіцер Забачта. Він держав у руках карабінку й спокійно цілився в кулеметчика.

— Для чого скинули форму? — знову запитав Забачта.

— Він цілиться в погони, — замішано відповів Туманов.

— Щоб пристрелить? Доки він цього не встиг, бийте ви його.

— Але ж я студент, я протестував...

— Тоді він вас у'бє. Стріляйте! Станьте на бруствер.

Поручик Туманов покірливо обсипаючи глину, виліз наверх і знову прошепотів:

— Я не можу: це дикунство.

— Він цілиться. Ну!

Туманов підніс наган і в цей момент помітив, як із ями, немов сиве телятко, до кулеметчика виліз маленький хлопчик. „Пастушок“ — мигнуло в голові Туманова, і він вистрілив.

На ліву скроню кулеметчика ніби сіла муха: він раптом закинув назад голову й нахилився на бік, але руки, брязнувши чимось сталевим, залишилися на кулеметі.

— Тату, — раптом крикнув пастушок: — тату мій! — І зі всієї мочи смикнув кулеметчикові руки.

Сталь задзвеніла ще більше й тоді Туманов уздрів, що кулеметчикові руки були прикуті до кулемета. Поручик зблід і втупив очі в сире, спокійне й упевнене обличчя капітана Забачти.

— Ну, бачили?

— Так. Дякую за службу, — відказав сухо й коротко Забачта й так само коротко прицілився з карабінки в пастушка. Але в цю хвилину пастушок в останнє смикнув із ланцюгів батькові руки і десь натиснувши собачку раптом заставила кулемет закликотати густим клекотом „Кольта“.

Першим упав униз Туманов, а слідом, випустивши карабінку, знесилений, як сухий будяк, упав капітан Забачта. Його важкий чобіт із розгону вдарив закаблуком по скроні Туманова і від цього в його очі замиготіли іскри, потім попливли червоні кола, загойдались, як на хвилях туману й за цим зовсім розтанули.

Коли нарешті Туманов розплющив очі, небо вже сіре, як цинкова скринька з під патронів, важко висіло на дверіх бліндажа. Поруч нього стояв телефоніст Свир і щось заклопотано бурмотів над самою головою, а густий клекіт „Кольта“ все ще гугонів у долині. Поручик шворухнувся, але всі кінцівки його тіла застрягли в скрюченій позі,

а в скроню ніби все ще давив закаблук капітана Забачти. Туманов пересилив біль і тихо підвівся. З-під голови на землю впав протигаз, який за ніч видавив на його скроні глибокий червоний рубець. Поручик здивовано обвів бліндаж і свій вимазаний в глину френч і, завагавшись, спитав:

— А капітан?

— Який, наш? — Телефоніст подзвонив. — Да... Куди?... ага... Капітан пішли кудись вночі й досі ще не поверталися.

— Так його не було?

Туманов підозріло глянув на телефоніста, потім на те місце, де валявся протигаз, і глибока зморшка перетяла його лоб. — Ти спав? — нарешті запитав він Свирия і впився в нього тривожними очима.

Телефоніст роздратовано закліпав червоними повіками:

— Нам не помагається спати.

Поручик знову обвів бліндаж і прислухався: в долині все ще кликотав кулемет.

— Говориш, ні? а щож тоді значить кулемет? — сказав, ніби про себе, Туманов.

— Як, що?

— Нуда. Кулемет давно строчить?

— Тільки що загавкав. Мабуть щось помітили у турків.

— Ну, а далі?

— Що далі? — не розуміючи поручика, перепитав уже сердито Свирия.

— Вночі було що-небудь?

— Звонив до вас батальйонний, так я сказав, що ви спите, тому артилерія чижолая. А Цацоха пішов до піхоти чай гріти.

— Так, значить, батальйонний, говориш, і більше нічого. — І Туманов уже заспокоєно передихнув і потягся на весь бліндаж. Коли права рука вперлась у стінку, поручик завмер і брови знову самі по собі впали на очі: у правій руці був затиснутий наган, якого до цього часу він не помітив. Туманов, пронизаний ввесь, як іскрою, з біноклем кинувся до віконця, але попереду, в долині, лежав густий, мов хутро голубої лисиці, туман і тільки подекуди з нього, немов із води, виступали окремі дерева.

— Спитай, де капітан, — не стримуючи вже свого хвилювання, знову крикнув поручик.

Телефоніст подзвонив. Із батареї і центрального пункту знову відказали — „Ще не повернувся“.

Туманов вискочив із бліндажа. „Так. Він біг просто сюди вниз. Оце поворотка (телефоніст сидів на землі й через форпостку перевіряв зв'язок), тут він скинув френч“. І Туманов відчув поза спиною мороз: на цьому місці дійсно була обвалена брівка, а жовта глина ніби притоптана чобітьми. Поручик притулився плечима до стінки й провів шорсткою долонею по гарячому лобові. Сильний біль стискував скроні, а дуги брів, немов важкі підкови, давили на очі. Ранкова вогкість пронизувала тонке хакі і він дрижав, як порушена на скрипці струна.

— Тут нікого не... було? — нарешті спитав він у телефоніста, що лагодив під стінкою дроти.

— Піхота мабуть лазила, — відповів салдат, дуючи в форпостку: — Сволочі косолапі, що - ночи після них починаєш. Он уже сонце сходить, а тут проводу вирізано сажнів три.

Туманов озирнувся довкола й закусив укриті осугою губи. Сонце, як розложена ватра, дійсно вже замиготіло в червоних блисках із-за висоти „Фердинандів Ніс“ і золотими остюками обсіпало похилений хрест на зруйнованій церкві в Котовім селі. Підковані гарячими ковами маленькі хмарки ніби тліли на сонці й танули на небесних прозоро-зелених подолах. А в долині, поміж колючими дротами, все ще бродив табунами отруєний туман.

— Вас капітан Забачта до телефону просять, — зустрів його кирпатий телефоніст, коли він знесиленою ходою повернувся назад.

— Забачта? вернувся? Дай. Так, я, я .. Ну. .. Де? На другій батареї, а з тобою нічого, як ти?.. Що, потім?.. Чому, потім? П'ять годин! — Так нічого не видно. Я буду дивитися, але ти скажи... Ну гаразд.

Поручик Туманов роздратовано кинув трубку.

— Слухай, зараз знову почнеться.

І з біноклем він підійшов до віконця.

— Вистріл! — крикнув услід телефоніст і в цей же момент знову застугоніло і в клекоті забилося між двома лісами пронизане сотнями набоїв рожеве повітря.

Набої, глибами обваленої скелі, падали в туман, ніби в море, палили його вогнем, рвали на клоччя, як розлютовані пси сиве хутро ангорських кіз, але туман, разом із димом, від цього ще густішою пеленою вкривав розвернуті рани землі.

За п'ять хвилин важкі батареї мусили припинити вогонь, доки хоч маленький вітерець не стягне диму з долини.

— Значить это переменка для чаю, — сказав Цацоха: — кушайте, пане поручику, бо в піхоті говорять, що буде комендувать сам Керенський, так значить треба підкріпитися.

— А готуються до наступу? — понуро запитав Туманов.

— А як же: цілу ніч різалися в двадцять одно. На прощання кажуть.

Коли нарешті з туману позначилися шанці, батареї ще з більшою лютістю знову накинулися на ворожу територію. Вся ділянка, що називалася „Пальцями“, уже була обернута в глибоко переоране поле й важкі батареї тепер гасали, як розлютовані пси, по темних захованих лісу. З вогких нетрів зривалися розриви, мов грім, а луна котила їх по долині назустріч новим пострілам і новим розривам.

З кожною хвилиною, що наближалася до десяти годин, ще з більшою лютістю рвалися постріли, все дужче стугоніло розстріляне повітря, і все з більшим ревом здіймалась на дибки земля. Телефоністи вже стратили голос і з трубками стояли біля самого поручикового вуха.

— Вистріл!

— Вистріл!

— Вистріл!

З кожною хвилиною команда сипалась все частіше і частіше і раптом — урвалася таки, ніби до бліндажа зачинили глухі двері, або

нагло лопнули у вухах тарабанчики. Навіть серце ніби перестало стукотіти, а замість нього чітко затукотів годинник.

Туманов глянув на нього. Рівно десять годин.

„В ту ж мить піхота кидається в атаку“ — так стояло в наказі.

По тілу як комашня забігали збрижжі.

Він насторожено виглянув із бліндажа: в розвернутих німецьких шанцях була мертва тиша, а в руських, як шелест листя, напружено зростав шум.

І раптом на „Фердинандовім Носі“ луснув постріл із рушниці. За ним луснув другий, третій, а над головами, як кульбаби, закублилась шрапнель. Нарешті із землі виросла сіра волохата маса і, хилитаючись, посунула вперед... Ніби гупання ціпів неслися вже вибухи і з „Дзіких Ланов“.

Він оглянувся і відчув, як хвиля задоволення, немов ковтки вина, залоскотала горло: по гребневій похилій гори, вирисовуючись на небі на весь зріст, вперед пробивалися, без перебіжки, сибірські гренадери. З їх рук вилітали гранати й лускались на землі, а назустріч їм, згризою собак, гарчали кулемети і від цього чорні силуети, немов ляльки на дротику, то стрибали, то падали, то хутко бігли вперед і з кожною хвилиною все вище підіймалися на гору, а довкола них звисалися, розвивалися клубки густого диму.

— Пішли, пішли, в атаку пішли... краса! — Туманов од радості застрибав на місці й знову, як спекулянт на „теплому ділі“ почав потирати свої спітнілі руки.

Фланги дійсно ув'язались у бій. Але на ділянці „п'ять пальців“, посередині фронту, все ще панувала незрозуміла тиша, тільки в третій лінії хтось надтріснутим голосом неймовірно вигукував якісь лозунги.

Поручик Туманов прислухався і раптом, змінившись з обличчя, схопився за голову.

— Що вони роблять? Що вони роблять, хаами. Кожна ж хвилина...

— На „Дзіких Ланах“, — крикнув телефоніст, — захопили вже першу лінію... Пішли далше... Ого, німці тікають!

По крутій спині „Дзіких Ланов“ дійсно метушливо пересувалися чорні силуети вже на самій маківці. Поручик Туманов хапаючись то за голову, то за шаблю в нестямі бігав повз бліндаж.

— А тут же, без єдиного пострілу...

— Зліва наші підходять уже до станції Мичищув, — продовжував викрикувати Цацоха, і кожен раз приказував у трубку: — Так їх, так їх, басурманів!

На проход вибіг із третьої лінії піхотинець. Туманов, з піною на губах, кинувся до нього:

— Що ви там робите, анахтими? Ви... ви...

— Як що! Мітинг, пане поручику, — покwapливо відповів солдат: — Зараз скінчиться. Сам Керенський говорив по телефону, щоб розбити врага й додому.

— Так якого ж ви чорта!

— А не всі згодні.

В цей момент піхота крикнула „ура“ і, як каламутна повідь, ринулася по ходах споудки вниз.

Повз бліндаж, нахилившись уперед, важко тупаючи й безладно тикаючи винтовками, в безтямі бігли салдати з витріщеними очима й перекривленими ротами й захлинаючись кричали:

— Вра-а-а-ра-а!..

А спереди всіх, висовуючись із землі, як червоний язик, полоскався кінчик прапору.

Над ворожими шанцями все ще панувала мертва тиша. Розорана забоями земля під лісом спокійно чекала, ніби нивка на свого злидненого господаря й парувала під ярким промінням нестерпучого сонця.

Піхота добігла, нарешті, до своєї першої лінії, ще раз крикнула стоголосе „ура“,

І — сіла.

Поручик Туманов, щоб було зручніше корегувати стрільбою, вслід за піхотою теж кинувся з телефоністами до першої лінії. Важкий біль, що вже другий день все з більшою в'дливістю стискував йому скроні, раптом ніби розтанув у дикому завиванні піхоти, а нато-мість Туманов відчув у собі якусь нову стихійну силу, що владно несла його у вогонь, на кулемети, на смерть.

Коли він опинився в першій лінії, салдати вже мовчали й ніяково переминалися під дашками, а серед них, як розлютований звір, вздовж закопу, зиркаючи в ясні, обложені мішками, бойниці, кидався старий полковник і розбризував разом із слиною й мокрі слова:

— Ви губите Росію!.. Ви вбиваєте революцію!

Салдати сопіли й бурували:.. — А на біса вона здалася!

— Таких же як і ми, а не революцію.

— Це війна, вона потрібує...

— Та воювать не приходитьсь.

— Вам тільки що говорили.

— Наговорили, а ми їм за це голови неси.

— А хто ж тоді слободою попользується?

Полковник, ледве не плачучи, бив себе по Георгієвському хрестові й намагався ще щось викрикнути, але його знову зацитькували:

— Годі! Попробуйте ще ви для нас повоювати.

— А ми рушницями у панів краще хліба відіб'ємо.

— Вони цього тільки й бояться.

— Їм хочеться, щоб нас менше залилося. Не-е-е...

— Братці, ось ваш же комітет.

— Товариші, коли ми покинемо війну, німці за нами по п'ятах...

— Додому! Царя нема — кінчай війну!

— І голодом не мори: чому не привезли сьогодні каші?..

— Да, чому? Вчора теж на картошці?

— Вас дурять. Ми захопимо позиції без єдиного пострілу. Вперед! За мною!

І полковник важко подерся на бруствер.

— Пане полковнику, вас до телефону Керенський.

— Я слухаю... виноват... Напевно більшовики. Слухаюсь. Радий стараться, пане главковерх. Ага. — І з трубкою в руках він обернувся до полку. — Слуха-а-й, панове офіцери, главковерх віншує вас із перемогою над ворогом і зі всіма від цього наслідками, і вас те ж, братці — за мною ура!

Салдати презиркнулись і весело крикнули — ура, але лізти на бруствер, крім офіцерів, не знайшлося охочих.

— А раньше?

Командири трьох полків, вискочивши з револьверами в руках на бруствер, за собою все ще не мали нікого; тоді вони, ніби по команді, зімкнулися, демонстративно взялися за руки й ланцюжком із тридцяти чоловіка посунули вперед. За ними в хвості, з ображеним виглядом, поплентався і один комітетчик. Видно було, що це не входило в його програм і схвильований він забув навіть захопити червоний прапор, якого було для цього спеціально привезено зі штабу.

Над шанцями все ще тремтіла тривожна тиша.

Смуга поміж дротами другий рік не топталася ногами, й була вкрита густою травою, поміж якою, немов розляті озера крові й лазури, в цвіту горіли червоні маки й сині волошки.

Командири, по коліна в траві, хутко простували вперед, де все ще тривала напружена тиша, а в спині їм злісно дивилися салдати.

Фельдфебель печорського полку нарешті не витримав:

— Братці, і то вони сами, господи, до чого ти призвів... — Він захлипав і висунув боязко голову через бруствер: — гляньте на них, як сироти, за всю Росею, голубчики... сами... — Дальше він не міг говорити.

Хтось соковито підшморгнув за ним:

— Свинство.

— Ходім!

— А раньше?

— Та ходім пройдемся.

— Тихо ж, як у вусі.

— А коли що, так позаду й резерви стоять.

Сперва невеличка групка, потім більша, потім за печорським полком онежський і так, нарешті, майже вся бригада вилізла із шанців і, волочучи за собою рушниці, купами потягли до двох пробитих воріт у ворожих дротях.

— Ну що ж, краще пізно, аніж зовсім, — подумав Туманов, що ввесь час мовчки кусав собі губи. І коли телефоніст Цацоха, заздрючаючи на піхоту, попросився й собі: — їй богу дістану проводу, — він тільки кивнув головою.

Цацоха, як затриманий з табуна кінь, підморгнув до свого кирпатого приятеля, вистрибнув і, збиваючи по дорозі рушницею червоні маки, побіг через зелену смугу в рештки повислого диму.

Командири з частиною салдат, як зайці на капусті, стрибали вже поміж першою й другою лініями, а решта, здибавши воронки від набобів важких батарей, зайнялись їх виміром.

— Мать... твою: тридцять і шість кроків навкруги, а!

Декілька чоловіка спустилися навіть на дно воронки й відтіля почали витикати кінчики рушниць.

— Оце так глибина... Ох мать...!

Цацоха був задоволений, що його батарея була центром уваги.

— А ви гляньте на шанці!

Шанці шириною й глибиною футів по сім були обхутровані дошками, а над заваленими бойницями місцями стирчали ще дашки з товстих залізобетонних балок.

— Тютька в тютьку, як склепи.

— Німці — і більше нічого.

— А може й турки.

Купка салдатів, по черевиках присипаних людей, намагалася відгадати свого ворога й для цього стукала кривцями в товсті, цвяшками ковані, підшви.

— Треба в ранець подивитися.

— Кинь: командири вже в другій лінії.

— Вони за хрестами побігли, а нам хоч би сорочку.

— І телефон, братці, тоже вещь, — сказав Цацоха й, шмигаючи носом, юркнув по шанцях. Він відчував себе, як на ярмарку: довкола метушилися люди, дехто вже, ніби прицінюючись, розглядав на сонце чийсь білизну, а позаду, над шанцями, немов вийшли подивитися на гулі молодят, маячили під сонцем ті, хто не хотіли утруждати себе в спеку зайвими рухами. Але, коли Цацоха обернувся й помітив, що за Обринчовим лісом все ще спокійно теліпається німецька „ковбаса“, йому стало моторошно.

— От, гадюка, жде мабуть, доки я її сам не злапаю.

Із піхоти притягли телефон.

— Що там, товаришок? — запитав Цацоха, наставляючи одно вухо.

— Зліва зайняли вже станцію Мичищув, а праворуч підходять до села Ольховець.

— Ну? Цацоха глянув уже сміливіше на „ковбасу“, — казав злапаю й злапаю, — і пустився бігти через обвали. В другій лінії теж над кожним трупом, що визирав із - під землі, уже густим колом, як мухи біля цукру, стояла піхота і намагалася по розхватаних на руки речах відгадати національність ворога.

Цацоха хутко почував потилицю й кинувся по ходу сполуки, що починав спускатись уже додолу в третю лінію шанців. Слідом за ним підтюпцем побіг піхотний полковник із купкою салдатів. Нараз збоку, з третьої лінії, вискочив у чорній касці з орлом салдат. Він, видно, хотів бігти вниз і нагло зустрівся очі — в очі з Цацохою. Від несподіванки він закліпав очима, зблід і потім раптом не крикнув, а заревів, як під обухом віл. Цацоха з розгубленою посмішкою скам'янів на місці, потім дригнув в повітрі ногами і теж несподівано для себе, як буханець, покотився на дно глибокої воронки.

— Ото нагнав бусурманові холоду, — подумав Цацоха, притаївшись на дні воронки; але в цей же мент до його мисли дійшов знову образ салдата в чорній касці на білій голові, і Цацоха відчув, як мороз поліз поза спиною: — Так то німець? Німець?

Він, як злодій, виکارбався наверх і боязко озирнувся назад. Двоє німців, схопивши за петельки полковника, мов вовки свиню, мовчки тягли його на долину, а салдати, що бігли за ним, уже пере-скакували обвали й що духу перли назад. Вони, забувши про рушниці, вимахували руками й кричали:

— Німці, німці!

Цацоха відчув, як у ногах запрацювали ніби пружини. Він при-щулив вуха, втяг голову в плечі і, як заяць від хортів, увірився ногам.

В другій лінії теж кричали: — Вперед! Німці! Назад! Одурили,

бий їх! — і потім бігли вперед і назад. Тут же заклацали затвори й тріснуло декілька пострілів.

Цацоха все ще стрибав через обвали. Страх уже, як батіг, хлюпав його по босих ногах. Нарешті він добіг до першої лінії. Хутко озирнувшись, він бистрими очима націлився на другий кінець у першу вирву в дротах. Коли залишалося вже декілька кроків, Цацоха набіг на німця, що стирчав поперек забору з-під землі. Не зупиняючись, він мов кішка, стрибнув через німцеві ноги і в ту ж мить відчув, як купа глини під ним розступилась і він, головою вниз, покотився кудись в темну яму. Спина, боки й голова бились об щось гранчасте і з очей почали сипатись іскри.

Цацоха летів стрімголов у безвість, і тут же подумав, що батареїний швець напевно вже полатав його чоботи, але тепер він їх при-своїть. А головне, ніхто про це не буде знати.

— Хоч би Свир догадався, так і в нього теж залишилися мої карти, а карти давали кожного вечора копійок по тридцять. Барбос і Свир, нехай тільки повернуть. Куди ж я посунувся? — Це було одну мить. Потім думка запаморочилася, поїнялася ніби димом, і він знову відчув, як його боки товчуться об щось гранчасте, а іскри обертаються в круглу крапку. Він в останнє стукнувся головою, потім руки випростались і все тіло розпласталось на чомусь вохкому. Як довго Цацоха летів, потім лежав на долівці, він не хотів навіть обмислювати, але коли нарешті десь поблизу почувся стогін, Цацоха смикнувся, хутко згріб із очей землю і боязко їх розплющив.

Перше, що кинулось у вічі — це була невеличка лампа, що чадила на розсосі під земляною стелею. Під лампочкою на тій же розсосі, як пляшки з під самогону, висіли ручні гранати. Цацоха повів очима навкруги. Такі ж гранати, впереміш з протигазами, висіли й на других розсохах, що стояли в чотирьох кутках великої землянки. Під одною стінкою він помітив ще польовий телефон і кулемет „Кольта“. Нікого живого в землянці не було. Цацоха лише хотів обмацати свої ноги, що нестерпуче нили, як знову поруч себе почув той же стогін. Він, як стьобнутий батогом, зірвався на ноги і втяг у плечі голову. На землі по-під стінами ворушилися сірі френчі й, намагаючись бути непоміченими, заціплювали в зубах зойки, що рвалися із скривлених ротів. Калюжі крові вороним блиском виходили з-під їх френчів і ледве помітно парували терпким, як на різниці, духом. Декілька пар гострих, як жало, очей з ненавистю впилися мовчки в Цацоху. Він відчув, як на голові боляче заворушилася під волоссям шкіра, як, раптом, ніби під помпою, хлинула кудись кров, проте його рука інстинктивно шарпнула з кобура наган. В одну мить Цацоха звів собачку й хутко озирнувся: позаду були східці, що по них він скотився, а збоку — ніби дірка до другої землянки, але там теж було тихо:

— Ну, ви не дуже! — крикнув нарешті Цацоха, наводячи на німців наган: — так ось ви куди ховаєтесь... ага, то-то вас і не видно!.. не ворухись, раз оточений!

Очі, як щупальці, злісно втяглися назад і німці засмикались, за-белькотіли й нелюдським виттям затопили землянку.

Цацоха, забувши про наган, закрит долонями вуха і що-сили сплющив очі.

— Цс-с-с... — вирвалося в нього крізь зціплені зуби: — ріжуть вас чи що? дурні! У нас ще краще вам буде, потому — слобода, а це все тепер трафєя.

І він зірвав із землі телефонний апарат. Німці, в'юнучись по долівці, не переставали стогнати, а Цацоха, ніби звиклий лікар, тимчасом встиг уже оббігти землянку й, нарешті, зупинився над одним раненим, що лежав уже нерухомим пластом. Сірий френч прикривав йому груди, а каска, мов бомба, лежала поруч вимазаної в кров голови.

— Тобі все 'дно вже не нужно, так може поміняємося, — проговорив Цацоха, й сірий німецький френч вмент опинився на його плечах.

— Я, браток, не барахолю, а тільки тобі вже все 'дно ж.

Салдат, поранений в голову, нагло застогнав і ніби видавив із себе:

— Васер трінкен...

Цацоха холодно глянув на нього, подумав і потім уже весело відповів:

— Перестали вже. Тепер тільки з рушниць... Та ти лежи, браток, я штанів не буду: наступать треба.

Німець знову проговорив: „васер трінкен...“ і показав до уст рукою.

Цацоха полупав очима і нарешті догадався:

— Так ти б так і казав: „пить“, а то трінкаєш собі, а воно правильно — „пить“, розумієш — „пить“. — І він подав йому кухоль з водою: „Пий на здоров'ячко... а ви лежіть мені смирно, потім на Расею“.

Держучи в руках наган, Цацоха схопив телефон на плече і, задкуючи, вийшов на східці, що вузьенькою горою вели догори.

Коли він у темноті нарахував уже сорок східців, над головою знову почулася артилерійська канонада. Як артилерист він зразу догадався, що це рвалися руські набой над німецькими шанцями.

— Напирають мабуть, — подумав він: — ще й вискочить не встигну. — І вже карачки хутко подерся догори.

Відрахувавши ще шіснадцять — він виперся головою на світ. Набої дійсно летіли через його голову на Обринчів ліс, а поруч по-між шанцями в безладді метушилися, стріляючи куди попало, салдати в гімнастерках. Цацоха все ще з револьвером у руці нарешті вистрибнув із „лисячої нори“ і впав на коліно просто перед піхотним капітаном, що теж карачки ліз по окопові. Капітан од несподіванки випустив нагана, сполотнів, і, вирячивши очі, що-сили крикнув:

— Здаюсь!

Цацоха винувато закліпав очима, потім провів по чорній касці рукою й задоволено розплився в посмішку:

— Ваше високородіє.

— Да... Здаюсь!

— Так цеж я, ваше високородіє, наш Цацоха, чижолої батареї. Капітан все ще держав руки догори і цокотів зубами, потім раптом оскаженів:

— Ах ти ж сволоч труслива, барахолиш по тилах?

— Ага, барахолиш, попробуйте ви.

Капітан встиг уже вхопити з землі револьвер і з тим же оскаженілим видом раптом вистрелив через його плече. Приголомшений і

засліплений Цацоха хутко озирнувся назад: по першій лінії, перестрибуючи з ямки в ямку, до них підповзало декілька німців.

„Аж тепер тобі, Максиме, капут“,— подумав він і в той же момент, міцно притиснувши телефонний апарат, вистрибнув на бруствер і що-сили кинувся до своїх шанців. Декілька салдат, що скрючившись у дугу теж пробиралися назад, порснули від нього врозтіч, але Цацоха зараз лише думав про те, як би скоріше вискочити за пелену диму і з телефонним апаратом добігти до своїх.

Попереду друга купка салдат вела душ десять полонених у таких же касках, як і на ньому. Забачивши Цацоху, німці здивовано презиркнулись і, коли він першим стрибнув до закопу, роздратовано забурмотіли:

— У-у, ніхтвюрдіткейт. Дезертир!.. Рейбер!

Цацошин приятель, кирпатий Свир сидів все тут же, в першій лінії і оскаженіло тицяв у кнопку телефона. Над ним стояв, хворо накупивши брови, поручик Туманов і ніби розтирав на зубах пісок:

— Ну що, скоро?

— Не чути. Це знову якийсь гад... Ось Цацоха.

В цей момент із Обринчового лісу, що на лівому фланзі виступав клинцем, нагло заклекотав кулемет. На цьому крилі наша піхота вже була далеко за лісом, проте кулі, як з осинового гнізда, вилітали десь тут близько з-за кущів і тонко запіли над шанцями.

Все, що було над шанцями, раптом скам'яніло. Декілька салдат за цим похитнулось, один схопився за живіт, другий, ніби ловлючи осу, цапнув себе за око і обидва разом покотилися на землю; тоді піхота ніби прокинулась, здригнулась, і три полки, як табун овець, кинулися назад.

Це була для всіх несподіванка.

— Телефон!— закричав у нестямі Туманов.

— Миттю на лінію, опудало,— крикнув до захеканого Цацохи в свою чергу й Свир і знову затицяв пальцем по кнопці.

— Навмисне рвуть, хіба не видно.

— Батарею скоріше, сволочі,— ввесь зціпившись у пищик, кричав Туманов:— піхота тікає, батарею...

Піхота, вириваючись із ходів сполуки, із шанців і воронок, гуртами в нестямі бігла на двоє воріт, пробитих у колючих дротах.

Артилерія нервово забухкала по запіллю ворога, а в руські шанці ніби вірвався гураган:

— А, так це так без вистріла?

— Це так турки називається?

— Навмисне!

Вони кричали, розмахували руками і стиснутими кулаками погрожували комусь у повітрі, а на воротіх в той час, намагаючись вирватися і тим ще більше забиваючи дірку, зростали мов рій бджіл купи охоплених панікою салдат.

Стратеги знають, що іноді одним влучним пострілом можна рішити долю цілої операції. І німці, що мовчали цілу добу, нарешті зробили цей постріл із-за лісу з легкої батареї.

На воротіх уже працювали і ліктями, й багнетами, як раптом на їх голови раз за разом, як град, посипалися гранати.

Щось подібне до фейверку з шматків голів, рук і ніг, кашкетів, гімнастerek і чобіт нагло метнулося під чорною шапкою до неба й галасом вкрило вибухи гранат.

На червоні маки ніби з лантуха витряхнуло людей і вони заточуючись, падаючи й знову підіймаючись без рук, без ніг з розбитими головами, полізли, пострибали й покотилися в зелену траву, або тут же зависли на дротах. Маки дрижали під сонцем, спадали червоними плямами на сірі гімнастерики, або на босі ноги тих, що вже бігли повз свої дроти, плуталися у високих волошках, але засліплені патьоками крови не бачили вже шляху і лише могли кричати:

— Де ви, де ви, братці?

— Ой рятуйте: не бачу...

Між ними шугали кулі, підстрибували набої, а вони все кружляли по травах, натикалися на дроти й знову кричали:

— Братці, руські, ой рятуйте: не бачу.

І знову бігли з чорними ямами замість очей, аж доки не зустрічалися з кулею. Тоді вони хапали в руки повітря і в червоних плямах падали в маки. Падали лицем до сонця і вже тихо, зовсім тихо горіли на ньому, як маки.

І що-хвили буйні маки то з розтерзаних грудей, то з обірваних рук, то з розбитої голови все ясніше зацвітали на зеленій траві. Вони цвіли патьоками крови, тримтіли на сонці й безнадійно повторювали:

— Братці, допоможіть, ой не бачу, рятуйте!...

А позаду рвалися і рвалися набої над вирвами. Догори злітали кавалки живого м'яса і в траву лізли нові каліки, щоб зостатися тут між маками на віки, або напівживими упасти в закіп.

— Дорогу! Дайте дорогу, — все частіше викрикували санітари, проносячи шанцями на рушницях безформені маси салдат.

— Вона з ума нас зведе! — в нестямі кричав Туманов і з божевільними очима рвав на собі волосся: — скоріше телефон, злодюги!

Біля телефону стояла купкою піхота і, розмахуючи кулаками, теж кричала:

— Ви хочете, щоб нас, як курчат забрали. Так ми й під лісом не зупинимось... Давай важку!

— Але ж там ще наші, — раптом надумав Туманов.

— Наші? он вони на траві лежать, хіба не чуєш, чи не бачиш?

І ніби в відповідь на їх слова за дротами все ще розгинався невимовний зойк.

Свир нарешті крикнув:

— Єсть! Варшава, Варшава, буде говорить поручик... Нате... Да — я, крикнув уже Туманов: — піхота тікає, резерви не пішли далі своєї першої лінії... Треба спасать, що? Не можна стрілять по піхоті? Але ж тут крах усього. Я скоро збожеволю. Нічого не чуть. Назад повернулась лише рота, а решта ще зосталася, або там, або на траві між дротами. Турків і сліду немає, чуєте? — ми маємо справу з пруською гвардією. Да. Треба намацать хоч батарею...

В цей момент над самою головою Туманова блиснула блискавка, тріснуло повітря і він, разом з двома салдатами, брязнув на землю. В хмарі їдкою диму враз в різні кінці затупотіли ноги, а коло телефону, плазуючи по землі, зостався із піхоти лише один салдат, та Свир,

зціпивши зуби, посунувся попід стінкою. Туманов все ще з трубкою в руках лежав нерухомо на землі. Коли бомба блиснула, йому здалося, що він упав на землю без голови. Проте, якимся невідомим чином все ще продовжував мислити: „От і скінчено все. Одна хвилинка і — кінець, а він скільки мучився колись, щоб добутись до університету, щоб дістати уроків за обід, чи за карбованець, щоб довести когось, що культура йде гігантськими кроками. А скільки він бився, щоб збагнути ролі божества в природі... А зараз за мент і вже на порозі до великої тайни... і так просто: уна мент і все скінчено, і я перед великим судією... Господи, я ж вірю й ісповідаю, а як коли й не вірив... Лама тоже не вірить... — Він згадав про свою нареченну Ламу: — вона не вірить, а завтра одержить вже телеграму й буде плакати, що так легковажила моею любов'ю... Лама! — йому захотілось і самому заплакати і рука сама потяглася до очей. Він на мент зупинився, потім хутко обмацав голову: „Що це, невже я тільки ранений“. Пальці хутчіше забігали по голові, потім він підніс їх до носа й боязко розплющив очі: пальці були мокрі, але тільки від поту. Він тепер уже витріщив очі й здивовано обвів бліндаж. Під стінкою сидів Свир і сердито дув на ошмалену руку, а в нього самого в руці все ще була телефонна трубка. „Так я живий?“ — стрепенувся нарешті Туманов: — я живий, навіть і не ранений, о господи, я живий!

— Пане полковнику, — знову припав він до трубки, — чули над самою головою, здається — ні. Що? Ні, я не покину до кінця. О, тепер ні! Стрілять? Гарзд. Я до свого бліндажу.

І поручик разом із Свирем, зігнувшись, побігли по вузькому коридору. На очах у Туманова, як зірочки, миготіли сльози радості й надії: — Що тепер будуть про мене говорити? — радо думав він і уявляв собі Ергле, потім Ламу, потім самого себе в чині капітана.

За ними в хмарах диму й пороху все ще кликотала канонада, а в шанцях приголомшені салдати мов тіні повзали по-під стінками, втупивши в залляту чорними плямами землю свої застигли очі й сиділи нерухомо камінними ідолами.

Коло самого бліндажа Туманов настиг партію полонених. Їх провадили в запілля. Попереду йшов знесилений австрієць і на руках ніс кулемет.

— Бачили, як воюють? — звернувся до Туманова, тикаючи на австрієця, конвойний салдат.

Туманов знову глянув на полоненого і на кулемет і ледве втримався на ногах. Руки австрієця були прикуті до кулемету, а на скроні, на тому місці, куди він цілився вночі, чорніла якась розмазана пляма.

Поручик заляк. Зуби як від пропасниці задриботили під сполотнілими губами, а в голові, ранючи, немов розпеченими жаринами, мозок, пронеслася думка: „Так то не сон, не сон?“. Тоді він крикнув просто у вічі полоненому.

— А хлопчик, де хлопчик?

Полонений австрієць дико втупив у поручика злякані очі, й ніби хотів теж крикнути: „Ти знаєш? Де він, де мій хлопчик?“ Але це було лише одну хвилину, одну мить; він глянув не зупиняючись і з прикутим до рук кулеметом пішов далше.

На Туманова здивовано глянули салдати й один навіть скрухо похитав над ним головою.

Полонені вже давно зникли, але поручик Туманов все ще стояв у проході з приголомшеним виглядом і дивився кудись очима, що нічого не бачали.

— Пане поручику,— крикнув із бліндажа Свир:— вистріл!

Туманов стояв нерухомо, з заплющеними очима.

Над головою, покриваючи свист менших калібрів, пронісся знайомий гул, потім розлігся рев, тріск і свист, а над Обринчовим лісом розляглася луна. Але Туманов нерухомо дивився все тими ж божевільними очима кудись у невідому глибіню.

— Вистріл, пане поручику!

Знову знайомий гул, рев і тріск, і німецька батарея припишкла за лісом.

— Чуєте, пане поручику;— Свир смикнув його за рукав,— батарея стріляє: вистріл!

Туманов здригнувся, як лунатик від холодної води, і диким поглядом обвів довкола себе.

Останній постріл здивився над німецькою четвертою лінією, і раптом звідтіля до неба шугнула й зеленими іскрами розсипалась ракета.

— Там наші,— злякано крикнув Свир, що з трубкою стояв уже коло віконця:— та вас що, прибило?... Варшава, чуєте в четвертій лінії наші, наші! Ракета ж зелена!

— Так, там наші,— як луна повторив і Туманов, і на блідих його губах гадючкою проповзла якась крива посмішка,— ну наші,— прошепотів він, а не все єдно чийм набоем. Сталь скрізь однакова.

За першою зеленою ракетою з третьої, потім із другої лінії знову шугнули ракети, але це були вже червоні. Свир, нічого не розуміючи, глянув на поручика, який все ще бурмотів собі щось під ніс і кривив до болі вуста.

— Ви бачите, ракети червоні,— крикнув він до поручика, а потім, махнувши рукою, уже в трубку:— Варшава, чуєте, в другій і в третій лінії червоні ракети, там німці, стріляйте туди!

На Туманова, хуркаючи, як перепели, почали сипатися скалки від набойів, тоді Свир взяв його за рукав і втяг до бліндажу:

— Хіба хочете, щоб своїм ще прибило.

Туманов мовчки переступив під накат і струсивши, ніби сон з голови, приложив до очей бінокль.

Один за одним в обидві лінії бухнули дванадцятидюймові набойі, замазали чорним димом і порохом синю блакить і змовкли, але в той же момент із другої і третьої лінії, як водограї, забили зелені ракети, а з першої,— знову червоні.

Поручик все тим же підмогильним голосом сказав.

— Нуда наші,— і чомусь знову посміхнувся про себе.

— Варшава, по своїх,— кричав у телефон Свир:— там наші, а німці в першій лінії, чуєте, в першій!

Батареї в нестямі замоталися поміж першою й четвертою лініями, а назустріч їм, міняючись, як у калейдоскопі, вилітали то червоні, то зелені, а то й обидві разом ракети.

Нарешті зовсім збиті з панталіку важкі батареї поволі припишили вогонь. Ставши повноправним господарем фронту, легкі батареї

ще з більшою лютістю захаркали шрапнеллю, задзьобали гранатами й закурили, як із самоварів, своїми сизуватими газами.

Чим нижче сідало за „Дзіки Лани“ розпалене сонце, тим тихше ставало поміж дротами на зеленій поляні і все менше там рухалися розпластані в маках гімнастерки. Потім через постріли і зовсім не стало їх чути. Тільки під вечір хтось, прийшовши до пам'яті, високим фальцетом, як сиреною, раптом переголосив і постріли і стогін:

— Так я вже не нужен... так прибийте ж мене, чуєте — і потім завив дико й розпачливо: — дітьки, чаїнята мої...

Його голос, що раптом вихопився із гуркоту гармат, ніби розбудив кладовище мерців. Довгі волохаті тіні знову заворушилися заповзали по траві і, немов у молитві, виткнулися оцупалки рук:

— Заходить уже.

— О-о-й, рідненькі, та за віщо ж я тут погибаю?

— О, господи, о господи, ой-й...

Виття це протягом відізналося у шанцях, злилося з гулом гармат і, ніби офірна молитва богові війни, піднялося до вечірнього неба. Затупивши вуха, Туманов з перекривленим обличчям намагався хоч не дивитися в обкурену димом долину, але з-під самих дротів, ніби жартуючи, неслося:

— Раз, два, три... вра, вра, вра-а, руського царя... раз, два...

І тінь, заплутавшись у траві, смикалась у такт, а поруч неї, як під церквою:

— О, господи, братці руські, рятуйте...

І знову:

— Раз, два, три, вра, вра... руського царя...

А високий фальцет все ще, як сирена, не вгавав кричати:

— Будьте ж ви прокляті, що zostалися в живих...

— Прокляті з вашою війною!

Слова його вплутались у чиюсь молитву:

— ...на землі й на небесі хліб наш насущний.

— ...З твоїм богом. Дай рушницю!... Ми каліки, чуєш, каліки вже, а ви будьте прокляті, що маєте ноги і завтра побачите сонце...
О, господи та прибийте ж мене!

За „Дзіки Лани“ хутко сховалося сонце, але харчання все ще летіло догори, де байдуже засвітився вже на схилі промінястий Марс.

Цацоха відвернувся в темний куток і довго щось копався над апаратом і потім сказав вохким голосом до Свири:

— І землю, і волю. Всього тепер мають, а самих-то і не зосталося. А спитать би за віщо? так ніхто й не скаже. Або того австріяку до кулемету прикували.

— Їм легко кувати, іроди прокляті.

Свир-сказав і скося зиркнув на поручика. Туманов сидів у кутку й мовчки здригувався від кожного пострілу, ніби вони падали на його голову. Давно не голене його обличчя осунулося, посіріло під щотиною рижої борошни, а глибокі очі провалилися ще глибше і блискали звідти фосфоричними вогниками, як вночі вода з глибокої криниці. Його поза й вигляд загнаного звіряти, нарешті, зворушили похмурого й завжди ніби роздратованого Свири.

— Ви так, пане поручику,— сказав він співчутливо:— за цілий день нічого й не їли. Може концервів хочете?

Туманов мовчав і продовжував дивитися в одну точку. Свир переглянувся довгим поглядом з Цацохою.

— Я кажу, може концервів?

— Га?— нарешті відгукнувся як спросоння поручик і помацав потилицю. Від цього руху стражденно скривилися пересохлі його губи.

— Концервів, або картоплі, хочете?— уже без ласки викрикнув Свир.— А то подзвонити може на батарею?

— На батарею? так, так— треба піти.— Губи його скривилися у жорстоку посмішку і він уже стиха промимрив:— Так... Мавр зробив своє... Ну що ж... Може йти. Хух!— і він, як розчавлений, зраджений сам у собі, важко підвівся на ноги.

У двері, немов від блискавиць, миготіли відсвіти розривів. Гул канонади все ще не зменшував свого напруження. Свир із напівтемного кутка подивився на обвислу постать поручика й покрутив біля свого лоба пальцями, потім, продовжуючи перервану розмову, звернувся до Цацохи.

— От тобі й воля. Ні, брехня все це, коли ти за робочих, так нехай, матері твоєї біс, поміж себе не ми, а генерали воюють, а ми їх повинні тільки нацьковувати із бліндажів. Ото буде наша власть, коли робочий буде позаду, а генерали нехай стукаються лобами.

— Як, щоб самі пани?— здивувався Цацоха:— не захочуть; і влять же в них знакомства скрізь і за границею.

— А ти їх держи в темноті, не спускай балакати.

— Через книжку вичитають. Вони на всякі мови тобі знають.

Останній Цацошин аргумент був видно не під силу Свиреві й він, видаючи через ніс незадоволення, замовк.

Доки вони вели розмову, із-за „Фердинандового Носу“ вплив викований із блискучої стали серп і, зачепившись гострими рогами за синій оксамит неба, повис над фронтом. Батарей одна по одній, тяжко відсапуючись, ніби вихаркували свої останні набой і поволі замовкали. Навіть кулемети, що гарчали ввесь час, як збреха собак, піджавши десь хвоста, поховались по своїх лігвах. Срібне проміння, немов косий дощ, потяглося від молодика на долину й холодно відбилось у густих росах, що спали на траву.

Десь далеко за горами, під цим же місяцем, розміреним кроком проходило життя, творило етику, науку й закон, будувало палаци й хати, а тут, по-між двох лісів, при долині, сховавшись, як злодії, в землі, підсижували з маніфестами „Ліги прав людини“ одне одного, щоб потім на трупах забитих будувати знову все ту ж гемороїдальну етику, науку й закон.

В раптовій тиші, коли у вухах все ще ніби дзвенів тисячами пострілів день, відчулась якась зловіща тривога.

— Знову в атаку?

Телефоністи натиснули кнопки.

— Батальйон, Балта! в чім справа? що, зараз?

— Наші вийшли збирати ранених.

Цацоха насторожено визирнув із бліндажа. Декілька вогників заколивалось біля темних силуетів і попливло від шансів. Потім

вогники почали хутко, як світлячки в лісі, носитися по всій долині від „Фердинандового Носу“ й до „Дзіких Ланов“. Де вони довше зупинялись і тикались об густий килим високих трав, туди підходило дві постаті, хутко підіймали з землі темний силует і несли назад до шанців. Легкий стогін і стримані зойки все більше переходили з долини до шанців.

В одному місці млосна, заповітрена важким духом тиша раптом роздерлася криком.

— І мене ж, братці, я ще живий... Візьміть...

І від цього крику ніби затьмарився чіткий профіль молодика, густіша стала ніч і чорніші стали маки, задляті кров'ю.

Хтось сказав, що Керенський все ще сидить у бліндажі під Риндівським лісом і чекає на відновлення атаки. Поручик Туманов раптом обернувся і ввесь смикаючись і блискаючи глибоко запалими очима, схопив трубку.

— Пункт Главковерха... Да, да... скоріше. Пан міністр? Вас просять до себе салдати, чуєте, сотні, тисячі салдат, чудове видовище, без рук, без ніг, навіть без голів... Да, да, ти чуєш, каплавухе опудало, Наполеон чебоксарський, на мітинг просять! Сердитесь? Зада-ремно!— за цим Туманов брязнув трубкою об землю і закрутився в бліндажі, як спійманий в сільці птах.

Свир все ще вів розмову з піхотою, потім він ввесь напружився і притиснувся до трубки:

— Що, що?

— Наші лізуть із німецьких окопів... Німці добиваютьраних прикладами... Вже в першій лінії... Що, що?..

Розмова обірвалась і в декількох місцях раптом заклекотали кулемети. Земля за бліндажем застугоніла під тупотом сотень ніг. Волохаті силуети засновигали по спорожнілих було шанцях і, буруючи, як льодолом по весні, з ревом ринулись по ходах сполуки назад:

— Німці, німці!

— Давай артилерію!

Панично заскиглив у телефонах зумер. Цацоха, часто кліпаючи віями, встиг зібрати докупи всі свої речі і чекав лише на знак від поручика. Туманов, почувши, що на „Дзіких Ланах“ піхота відійшла вже на свої старі позиції, а від печорського полку зосталося лише сімнадцять чоловіка, безсило опустився на землю й теж якось, ніби причаївшись, почав прислухатися. Піхота, не звертаючи уваги, що артилерія, як у грозу град, знову вже обсипала ворожі шанці, все ще продовжувала грізно бурувати:

— Дванадцятиднюмову вимагають,— викрикував від телефону Свир:— у німців заворушення... Піхота розбігається... Що? Балта. Балта!— Свир оскаженіло стукнув декілька раз трубкою по коліні, бризкаючи слиною дунув у трубку, але відповіді ніякої не було.— Нема, ах ти ж чорт!— Якось винувато, оглядаючись на поручика, сказав він:

— Або ж піхота знялась, або ж знову обірвалось.

Туманов, як покинутий на потопаючому кораблі пасажир, злякано визирнув у темний прохід і відступився назад. В хворо блискучих його очах заблмало під повіками якесь вагання, ніби він задавав

собі запитання: „невже в останню хвилину й може статись? ні, цього не може бути, але ... піхота тікає...“. Потім Туманов злодійкувато озирнувся на розгублених телефоністів і мовчки вискочив із бліндажа.

Свир і Цацоха подивились услід поручикові, що зник у темноті, й низили плечима.

— Утік чи що?

— А чорт його знає. З глузду мабуть з'їхав. Треба позвонити капітанові, а ти дуй на лінію та зараз же.

Цацоха, загубивши десь каску, але все ще в голубому гвардійському френчі, неохоче поклав свої черевики в куток і визирнув із бліндажа. Блідий молодик стояв уже над „Дзиками Ланами“, а внизу під ним панично зривалися ракети і освітлювали сірі оболочки диму, що кожен раз із громом випльовували шрапнелі.

— Вернись! — крикнув йому вслід Свир, коли Цацошині босі ноги залопотіли вже вниз до піхоти: — Балта єсть уже. Все благополучно? Ну й гаразд!

Над шанцями дійсно кулеметний клекіт поволі уступив місце вже поодиноким пострілам із рушниць, а доки Цацоха вмотивувався з трубою біля свого телефону, до піхотних шанців устигла знову підкрестися тиша, в якій кожний шерех комахи родить непоборну тривогу. Недогарок свічки, від подуву вітру у віконце, розпливчастими тіннями гладив руді бліндажні стіни й жовтими плямами вилискував на стомлених обличчях телефоністів. Цацоха, напевно пірнувши в філософичні міркування про останній лист із села, де вже три роки на нього чекала земля, мрійно заплющив очі, а слідом за цим одвисла нижня губа й телефонна трубка покотилася з його рук.

Свир глянув на його зморене обличчя і, похитавши головою, теж з трубою коло вуха прихилився до стіни. До бліндажа ніби зачинилися затушкані двері й непомітно закралася м'яка тиша, навіть дзвінкий акомпанімент оркестру цвіркунів злився з тишею й перетворився в дзвін думок. Вони пхалися безладною чередою до голови й то звеніли гулко, як скло, то ніби провалювалися в глибокий льох. Тоді Свир до болю нагнічував дугами брів липкі очі, потім широко їх розплющував і автоматично викрикував:

— Варшава... повірочка.

— Голта повірочка...

Що далі мислі починали вже повзати, як сонні мухи в -осени і Свир губив їх початок і кінець. Але, блимнувши очима, він починав знову думати: „треба кидать війну, але — як, ну як?... — мислі падають у глибокий льох, Свир знову блимнить“ — треба кінчать війну... А ми слухаємся, як ті вівці“. І знову кудись провалюються думки.

Раптом на весь бліндаж розлігся твердий владний, але затушований голос.

— Барбоси, це ви так дижурите? гази, чуєте!

Цацоха й Свир разом кліпнули очима й відсахнулися назад: на веріх, пригнувши голову, стояв хтось у френчі з капітанськими погонами. Він придивлявся до них величезними шкляними з білими обідками очима, що сиділи над довгим зеленкуватим і гранчастим носом. Все обличчя по вуха ховалося під сірою м'якою шкірою, а ніс від його слів трясся і цокотів кінцем об пряжку паска на животі. За спиною

капітана над „Фердинандовим Носом“ яскравими бризками займалася зоря.

Цацоха й Свир все ще кліпали сонними очима й машинально тискали на кнопки телефонів.

— Варшава, Голта!

— Ви чули, що я вам сказав: — знову крикнув капітан: — гази! Його голос, хоч виходив і через дірку в носі, проте телефоністи відчували, як він ніби ходив у них по-за шкурою.

— Де ваші протигази? Де поручик Туманов?

І капітан нервово ляснув себе стеком по халяві. Це був характерний рух, по якому Свиреві не трудно було вже пізнати свого старшого офіцера Забачту.

— Ну, прокинулись? — ще раз спитав капітан і ткнув кінець стека в Цацошин лоб.

Телефоністи покvapливо заметушились і, все ще тикаючи пальцем в глухий телефон, другою рукою неохоче почали натягати гумові протигази на обличчя.

— А це чий? — указав Забачта стеком на третій протигаз, що висів на розсосі.

— Поручика Туманова.

— А ви мені скажете, врешті, де він?

— Вони ще з вечора вийшли, а куди, хіба ми знаємо.

— Збирались до вас на пункт.

— Без протигазу? Шукайте скоріше. Дзвони!

Тепер телефон мовчав на батарею, а зі штабу полка відповіли, що Туманова не бачили.

— Не бачили? В одну мить зв'язаться з батареєю, а поручика, відшукать, хоч під землею, — і капітан, різко повернувшись на каблучках, вийшов на проход. Лише голова його опинилася під відкритим небом, як він раптом утяг її в плечі, зігнувся, ніби під гострим ворожим поглядом, і вагаво затоптався на місці.

— Вони ніби сюди пішли, — сказав Цацоха і побіг назад по ходу сполуки.

Слідом за ним, держучись за телефонний провід, біг Свир і поводив своєю слоноподібною головою на всі боки. Позаду, назирці, зі стеком у руці, як погонич, широким кроком поспішав, зігнувшись, капітан Забачта. Глянувши вниз на шанці, він помітив у зеленій траві подібні до навернутих кротом земляних куч, сірі фігури. Вони лежали поміж маками вже, як застигла вулканична маса, а там, де були пробиті в дротах ворота, стояли вже рогатки й міцно охороняли німецькі шанці. За ними із розвернутих закопів, в різних місцях, немов руді птиці, вилітала земля і важко розсипалася по брустверу.

— Ці не сплять, — роздратовано прошипів він крізь зуби: — Оці не сплять! — повторив він ще декілька разів, збиваючи при цім кінцем стека зелені паростки на рудих стінках проходу.

За третьою лінією дроти виходили із плутаних коридорів і навпростець уже чорним волосом простягалися через балку до Риндівського лісу. Цацоха, як горобець, виприснув із закопу й хутко, перебираючи руками дріт, пострибав по росяній траві. Збоку нього теж підстрибувала волохата тінь і, ніби шорсткою долонею, стирала з

зелених оксамиток густі перлини рос. Декілька куль, як ранкові бджоли, обігнали Цацоху і, ніби за взятком, теж полетіли до балки. Слідом за першими кулями полетів їх уже цілий рій. Цацоха дригав ногами, струшував своїм гумовим хоботом і не зупиняючись біг далі за дротом. Услід Цацосі капітан Забачта висунув голову й великими склами на сірій машкарі обвів приниклу долину. Сонце вже викинуло на „Фердинандів Ніс“ жменю своїх червінців, і зрошена балка перед Риндівським лісом заграла перламутровими переливами. Погострий червневий ранок підводився з землі й починав курити голубими фіміямами.

— Он сидить хтось, — показуючи на балку, викрикнув Свир.

Капітан нервово засопів під гумою, потоптався на місці і вузем виповз на траву. Він хвилину постояв на колінах, а потім, озирнувшись по боках, і зовсім припав до землі.

— А я сюди, — сказав Свир і подався далі по проході.

Кулі все ще підсвистували над капітановою головою і тому він старанно тулився грудьми до землі. Два хрести на френчі чіплялися за траву, а банка протигазу торохтіла по грудках і це заважало припасти ще більше до остужених трав. Під самим лісом через балку виднілася черідка корів. Забачта з тугою подумав, що доки він доповзе туди, можуть десь у траві ще й загубитися хрести, а тому коли почувся позаду Свирів голос: „вони ось, пане капітане, ось!“ — Забачта з полегкістю обернувся і вже карачки, трясучи своїм залізним хоботом, всіма доспіхами, кинувся назад назустріч кулям.

Поручик Туманов лежав на дні вузького ходу ничком до землі. Нього не було поблизу, лише в самому кінці ламаних ходів хутко зникали дві сірих спини.

— Вони ще живі!

Звернуте набік замазане обличчя Туманова застигло з піднятими живовано бровами, а біля розкиданих рук лежав наган.

— Застрелився? — запитав капітан голосом, що в ньому разом чулась і ображеність і здивування, і ледве помітний жаль: — Туманов застрелився, сам?

— А може куля, — відповів тихо, як над покійником, Свир: — бачите назад верталися, може злякалися, що забули протигаз.

Капітан став на коліна й хутко обмацав тіло Туманова:

— Він задушився, — і за цим тихо перевернув його на спину.

— Так ось ранка, — сказав Свир: — гляньте, просто в голову.

Правий бік голови справді ввесь був укритий товстим шаром сої кори, а над вухом, як рубін, виступала червоним соком кров.

— Вони ще дихають.

Забачта хутко розірвав санітарний пакет і обмотав прострелену голову.

— Тепер миттю в ліс, на перев'язочний!

Свир хотів уже класти поручика собі на спину, як по ходу наблизився піхотний салдат. Він був без протигазу.

— Скидайте, — сказав він, розтягаючи тонкі губи в широку посмішку: — Это ложная тривога. — Потім, уздрівши на землі розпластатого Туманова, вже без посмішки додав: — І на них знайшлася куля, а все ж і нашому братові.

Забачта встиг уже здерти протигаз тепер на салдата глянуло роздратоване з чорними губами і налятими кров'ю очима офіцерові обличчя. Салдат насупив брови, і їх погляди, як мечі, перехристилися над поручиковим тілом.

— Несіть. На пункт! — нарешті, одвівши очі, скомандував Забачта і нервово ляснув себе стеком по халяві: — Мерзота, — процідив він крізь зуби, коли Свир із піхотним салдатом на руках понесли вже Туманова.

До самого лісу Забачта, втягнувши голову в плечі, йшов позаду і нервово кусав собі чорні від сажі губи. Він мовчав, але коли на серед дороги Туманов раптом застогнав, Забачта все з тим же роздратованим виглядом зупинив носіїв і, нахилившись до раненого, проговорив:

— Туманов, чуєш, Володя, ти що ж це?

У відповідь знову почувся лише стогін і більше нічого.

— Вони знепритомніли, — пояснив Свир: — дуже багатоцько крові втрачено.

У лісі їх нагнав Цацоха. Він біг із довгим батогом у руках і цвйохкав ним, як пастух на пасовиску.

— Ось наші провода! — ще здалеку крикнув він і знову стьобнув у повітрі батогом. Потім, уздрівши на руках Туманова, Цацоха здивовано закліпав очима: — наші поручик, на смерть? От тобі й маєш. — Але помовчавши лише хвилинку, він знову стрепенувся і вже зв'язано додав:

— Ну так і я ж дав оце одному духу. Більше вже ніколи не буде плести з нашого телефону батогів.

— Хто? — насупивши брови запитав Свир.

— От тобі й хто. Той самий, що ти казав — пастух, самий настійний пастух, а може той, як ти казав? І яке, брат, тендітне, тільки раз стукнув...

Десь близько, одна по одній, як звирінними щелепами чавкнули гармати, й через голову, благословляючи новий день війни, просвітили на Обринчів ліс перші набої.

Поручик Туманов смикнувся, застогнав, потім раптом розплющив широко очі і хутко заговорив.

— ... Тріснула... Тріснула... ворушиться... раз, два, три... скоріше, вилазять, вогонь! Ти думаєш, вони чого бігли? Забачта... Забачта... заверни їх... ой, я не хочу, пустить!...

Капітан, що за своєю звичкою в лісі знову виструнчився, на голос Туманова опустився біля нього:

— Що ти хочеш, Володя?

Але поручикові очі дивилися просто в небо і він, нікого не помічаючи, продовжував марити:

— Я тільки тобі, чуєш? В останній день, ні, в останню хвилину. Але я побіжу назад, ти не говори нікому... я знаю інгредієнт четвертої ступені з мечамі і бантом. я вернусь, тільки не кажи...

Свир презиркнувся з піхотним салдатом і, клацнувши на зуб зелену галузку, шпурнув її на землю, а очі Туманова знову заплющилися, і, замість слів, уже виривався тільки тихий стогін.

Тимчасом сонце продерлося крізь зелене шатро й, пустуючи, заплуталося в рижому волоссі його неголеного обличчя, від цього ста-

примітною на круглому підборідді під волосом маленька ямочка. В ній нервово бігала тінь і робила його схожим на перелякану дитину, що ще не встигла звикнути до червоних крапель на простреленій голові.

Забачта все ще навколюшках стояв біля Туманова; нарешті він зірвався на стрункі ноги й, кусаючи чорні губи, звиклим широким кроком пішов до пункту, що вже блимав білими хустками між дерев.

Під ногами по траві, мов світлячки, бігали сонячні зайчики, а вгорі, над головою, в один голос з Тумановим, благословляючи юний день, співали свою стальну пісню артилерійські набрі.

Листопад, 1926.

Харків

